

ШЫН

Ниитилел-политиктиг солун

Солун 1925 чылдың август 31-ге үнүп эгелээн

№ 98 (16258) 2000 чылдың сентябрь 5, вторник Ат салган шагы Садар өртөз 3 рубль. 23.00

РЕСПУБЛИКА АМЫДЫРАЛЫ

КҮСКҮ АЖААНЗЫРАЛ

Кысказы-биле

ШАҢНАЛЫ — АВТОБУС

Россия Федерациязының "Кийгы" ("Зов") аттыг инвалит чаштарга гускай ажалдап кылган программа суугаар чорудуп турар фестивалдың түңнелдерин үндүрген. Ол фестивалга бистин Тыванын инвалит чаштары киришкен, чээрби шаңналыг девискерлерин Аразындан "Газель" маркалыг бичежек автобуске ике шаңналар ааскедиктиг болган. Шаңнал болган автобусту маңаа онзалап демдеглээр чугула. Ында ийн телевизор, компьютер, үн каастандыгына бичидеринге херектээр 2 синтезатор бар, ролик долгаар дээр, оон-лаа өске чүдүлөр бар.

ЧУГУЛА ДЕП ЧУГААЛАШКАН

Тыва Республиканың Парламентиниң чоокта чаа ээлчег чок сессиязын эрттирген. Анаа депутаттарнын сайтарып чугаалашкан айтырыгы — Кызылдың пиво заводунун алыр деп турар 149,5 млн. рубль чээли акшазының дугайында. Бүгү делегей бүдүрүлгө банкызынын чээлиге берип турар акша-хөрөңгизин-биле Кызыл хоорайга спирт бүдүрерин сайгырадыры чугула деп чугаалашкан.

ЧЕДИИШКИННЕРНИ КҮЗЭЭН

Сентябрь 1-де Улусчу чогадылга бажынынга чаа өөредилге чылынга тураскааткан республиканын студенттеринин чыгы болуп эрткен. Анаа хүндүлүг аалчы болуп ТР-нин Президентизи Ш. Д. Ооржак киришкен, бүгү студенттерге, ылангыя бирикурчуларга, бо чаа өөредилге чылында эки өөредилгелиг болурун күзээн. Университеттин ректору Н. Г. Дубровский чаа өөредилге чылы-биле сургуулдарга, башкыларга, ада-иселерге байыр чедирип, улугулу чедиинкинерни күзээн.

Давид ДАМДАК.

ТОМУЙЛАШКЫН

Вячеслав Донгак-ович Март-оол Тыва Республиканың Президентизинин 2000 чылдың сентябрь 4-те № 751 Чарлыын суугаар Тыва Республиканын Эртмен болгаш өөредилге черлеринин херектеринин талазы-биле күрүне комитетинин даргазы албан-дужа алдан хостаттыргаш, Тыва Республиканың Гуманитарлыг шинчилелдер институтунун директорунга томуйлаттырган.

Агроном Геро Дербинге албан-биле ужураштым. Көдээ ажил-агый болгаш аты-чөм яамызынын чер ажилынын килдининин начальниги апарганынга хөлчөк-ла таарындым. Мен ону мурунку чылдарда-ла танырмен. Боду бодуун, ажилын хөлчөк эки билер. Суклактын суггарылга системасынга тургаш, эвээш эвес кижилерин чер ажилынга оон ижикиргенин билер мен.

Бөлүк гидротехниктер-биле кады Эрзин кожуунун суггалыг хынап чордувус — деп, Геро Павлович чазын чугаалаан чүв.

Керээ-дугуржуга суугаар ажил кайын чүгле хынаада-биле кызыгаар-лангыр ийик. Олар бир кезек буга дестерин ажил-лапга кириген; оон-биле чергелештир тараа, ногаа, картофель өстүрер күзелин илеретип турарларга аргасемезин чедирген. База ол ышкак акша-хөрөңгизин сугатка, чер ажилынын технологиязын шын чорудуула черле харамнамазын уг черини удуртукчуларынга, специалисттеринге чагаан. Яамынын төлээлери бо удаада боттарынын албан-хүлээлгезин чоңга херек кырынга көргүскен.

Бо чылын Эрзин кожуунун девискээри каанга таварышкан. Синген шолдеринин, мал одарынын шала хирелиг болганы билдинтир. Ынчалза-даа Сарыг-Булуңдан, Мөренден картофельдин, ногаанын багай эвес дүжүдүнүн дугайында мелээр Эрзинде бо чылын солунга келтирилээн. Көдээ ажил-агый болгаш аты-чөм яамызынын ажил-херектери мурункузунга дөмейлешкен апарганы көскү. Доп-дораан шаап чедер, акша-хөрөңгизини туду бериптер, азырадыкчы хөөннерин уламчылаар байдалдын ора-созамы үстүп төнгөн.

Баштайгы дээрзинде үрезин, акша-хөрөңгизин биле деткип болбайн аан. Ол дузаламчынын соон истээр, хынаар, чээлини дугуржуга-керээ суугаар делер эгидеринин байдалын чугулаалаар. Шим-чээшкни азырадырынче эвес, хөгжүлдеж уланган. Оон-на ужуру боор, Эрзин кожуундан "Шын" солунга келген мелээлери менден дыннааш, Геро Павлович:

— Бичи ажил-иживистин уг-шини чоңду четкендира аа?— деп сонуургады.

Тараалан, хөрзүнү эки кожууннарнын көдээ ажил-агый удуртукчулары Геро Дербинден керээ-дугуржуга суугаар күскү дүжүт ажаалдызынга кирижесээрлерин дилеп каан болду. Тараа, синген херек-лесеви кижжи кайда боор. Олар Токуда, Тес-Хемде, Мончун-Тайгада эилдерик.

"Революциянын чалбыжы" совхозка, "Кызыл тараачын" көдээ ажил-агый бүдүрүлгезинге комбайнныг, кыварчаар материалдарын, автомашиналарын эелер, өнчү-хөрөңгизин өске-даа хевирлеринин бүрүн эргелдирер сезон үезинде албан херек. Дизель-биле дузалакчылар болза, удуртукчулар кайын чүгле "четтирдин" дээр ийик. Тараа үрезинер, күскү дүжүт-биле олар ээ көрүр.

Эң шырак дээр көдээ ажил-агый бараанарынын бүдүрүкчүлери салгысаарылга эң бергеджер. Бар продукцияны херек-лешкен чедирери болдун-майн турар. Ол амдык-зында "андарбаан чүм чер" болу берген. Чүге дээрге продукцияны болбаазырадыры, кылган чүдүлүг технологиятуг негелделерге дүштүр шыгжап калаалаары бүтпейн турар. Тарыыр шынарынга чедир белеткеп аш күш чептээр тараазын кой тараажы Кызылда сайгарылга

баазынынга каш чыл улаштыр дужааган. Ону арыгалаары, кургадыры "керээ-дугуржугага" кайын дүжүр ийик. Чугалаажы-чугалаажы келирге, тараажынын күш-ажылы чамдыкта шуут хилис-даа баргылаар. Ынчалгаш тарааны коллективтин бодунга белеткеп шыгаары келилди-даа болулаар. Бир эвес тускай баазалыг, шыгжагы болза, ында багай чүлчөк. Тараа ээзинин база керээ-дугуржуга суугаар тараа шыгжакчызынын аразында удур-делер саналгалары яамынын саналгаларындан бөгүлде дашкаарлан турар. Бо талазы-биле механизм чедир кылдынмаан. Оң уламы-биле тараа үрезинин тус черде (Тывада) фондузу тургустунмаан.

Амдызында дүжүттүг байдалыг доктааскым. Республикада ажаап алыр тараа шолунун хемчээли 28942 гектар. Хемчик хемчининиң уунда кожууннардан эң хой дүжүттүг Сүт-Хөл кожуунун совхозтары, көдээ ажил-агый кооперативтери, арат ажил-агыйлары бо чылын өстүрген. Ында тараажыларнын хей-адынын беднин барымаалааш. Чазак Баштыкынын көдээ ажил-агый болгаш аты-чөм талазы-биле харылап, турар ораакчызы Владимир Хемер-оол чүге алды тракторну Чазактын өмү-нээзинден берген.

Чазак Баштыкынын ораакчызы В. Д. Хемер-оол хем ол чарыны доктуу хунерин база организастан. Барык ийн неделянын дугуржуга ангы-ангы адыларын бири удуртукчулары — сайыттар, оларнын ораакчылары болгаш Чазак аппаратынын албан-хаакчылары кожуун иштинге ажилдаан. Барыын-Хемчик биле Чөөн-Хемчик

кожууннарнын бо чылгы тараа шолунун хемчээли барык деп чыгы, биригизинде — 1346, ийгизинде — 1348 гектар болуп турар. Улуг-Хем кожуунда тараа культураларын тараан шолдун хемчээли 1535 гектар.

Танды, Би-Хем, Каа-Хем тараа өстүреринге эң таарымчалыг кожууннар. 8848 гектарны Тандыда тараан. Би-Хемде — 4331, Каа-Хемде — 4227 гектар болуп турар. Денней алырга, "Революциянын чалбыжы" совхозта, "Кызыл тараачын" көдээ ажил-агый бүдүрүлгезинде тараа культураларын эң хой болуу чарагай үнгөн. Ук черлерге күрүнениң улуг сагыш салгышкыны кажангызындан-даа артык хереклетинин турар. Олар боттарынын күжү-биле ажилдап болур-ла харын. Ынчалза-даа тараанын дүжүдү чедир ажаап күш чегтинмейн барып болур.

ЧЕР-ЧЕРДЕН ДҮВҮРЕНЧИГ МЕДЭЛЕР КЭЭП ТУРАП

Улуг-Хем, Чөөн-Хемчик, өске-даа кожууннарда үлген тараа, картофель манга бастыраарынын кырында келген. Чайлагдан келген малдарны дунхун чокка холга ап кадарары негетинин турар. Суурнуң, арбаннарнын малынын кадады база организац чок. Суму чыгыралары харысалганы, негелдени күштелдирбейн, эрти эзу-биле мттан эрттирип турар. Шынаа, эрти черлерин тараазы эрте бижар. Комбайннарны септеп, белеткеп чадап турда, сыпта тараа толгай бээринин кырында келген.

Күскү ажаанзыралдын тевинге хоорайда-даа, суурда-даа кижжи бүрүзү чыгыртыр болза, дүжүдү-үстү амангаарга шыгжап ап болур биле. Ынчан тараалыг, мал-маганыг байдал тургустунар.

Арапчор ОКСУР.

ПРЕЗИДЕНТИНИҢ АЖЫЛ-АЛБАНЫ

ҮНЕЛИГ СУМЕЛЕРИ ДЭЭШ

ТР-ниң Президентизи Ш. Д. Ооржак РФ-тиң Саң-хөө яамызынын чанында Россиянын Унелиг металлдар болгаш даштар рыногун хөгжүдөр талазы-биле эргелелдин начальнигиниң ораакчызы В. П. Бауэрни болгаш Россияныг Гохран чериниң экономикаыг айыл чок болуп килдиниң начальниги С. Т. Лопатенкону хүлээп алган.

Москва специалисттеринин Тывага келген сорулгазы — республиканын алдын курлавырларын байдалын анализтээр, ону ТР-ниң унелиг металлдар талазы-биле Курфондузунун дирекциязын дамчытыр чөптүг ажыл-лаарынга сумелер кадары. Амгы уеде ТР-ниң Саң-хөө яамызынын эргезинде турар алдын курлавырнын күрүне фондузунга дамчыдып бээрин РФ-тиң Чазак-биле дугуржуга дүштүр соонда боттандыраар. — Бис дыка-ла кайгалды-выс, 1993 чылдан эгелээш, республикага норма-чижек баазыныга хамаарыштыр 22 яныз-бүрү юридиктиг документтерин хүлээп алган-дыр, бо талазы-биле хүлээп алган федералдыг хоойлжудулардан ыракта хой-дүр — деп, В. П. Бауэр дынаткан.

Шериг-оол Дизижинович федералдыг ведомствонун специалисттеринге кылган ажылы, унелиг сумелери, ТР-ниң Чазакта көргүскен деткимчези дээр өөрүп четтиргенин илереткен, Тывага алдын тывыжынын перспективалары оларга чугаалап берген. — Ийн-үш чыл дугуржунда алдын тывыжын ТР-ниң тоинадан үш тоина чедирер бис, монгун, чес, шинк, висмут тывыжын көвүддерин көрүп турар — деп, Ш. Д. Ооржак дынаткан.

ДАГЖЫЛАР СУУРУНГА

ТР-ниң Президентизи Ш. Д. Ооржак ТР-ниң Чазак Баштыкынын бири ораакчызы В. М. Оюни-биле кады Хову-Аксы суурга баргаш, Чеди-Хөл кожуунун төвүнүн амыдырал-хандырылганын чогумчулар хемчелерин чугаалашкан.

Одалга системанын ажылын бир дугаарында чугаалашкан. Хову-Аксы ЧЭТ дүвүрениң байдалы. Кыш дүжүрге-ле дүвүрел оон эгелээр чачыл апарган. Өнчү ээзин солуур дүжүлүг четпес болганын барымаалааш, республиканың Чазак Хову-Аксы ЧЭТ-ти база катап республиканың чыгыртыр хүлээп алган, ол дугайында шиптирини Дээди Хурал август 18-те хүлээп алган.

ЧЭТ-тин чаа ээзи "Тыва коммунальнергия" бүдүрүлгези апарган, одалга сезонунга белеткеди күштелдирери-биле ынаар бодунун специалисттерин чоруткан. Бо хүннерде энергетиктер 30 чыл бурунгаар ажиллап киргенин ийн котелдун капитал септелгезин, чаартылганын чорудуп турар.

Ш. Д. Ооржак ында байдал-биле танышкаш, "Тыва коммунальнергияны" болгаш "Суг каналды" удуртукчулары В. П. Мельниченко болгаш В. А. Фалесев олар-биле ужурашып, байдалды улам тодараткан. Кылар ажалдар улуг, хереклетте 1,5 млн. рубль негетинин турары илерээн. Баштайгы котелду — сентябрь 15-те, курлавыр котелду — октябрь 10-да ажалдырын шиптирилээр.

"Тыва кобальт" комбинатты катап тургузарынын элээн каш угланышкыны барын Президент дынаткан. "Норильск никель" комбинаттын удуртукчулары-биле чугаалажып чоруп турар, ол шык Кызыл-Даштынныг байлак руданын аңаа болбаазырадып болур.

"Тыва коммунальнергияга" 1,5 млн. "Суг каналга" 800 муң рубльди бээрин Ш. Д. Ооржак дынаткан. Шалын төлээрине 500 муң рубльди шилдинип бергенин, чоокку хүннерде бир айнын шалын немей үндүрүп бээрин Президент чугаалаан. ЧЭТ-те ажалдап турар херектеги улуг өг-бүлелерге далганын, чигирин, үстү, өске-даа продуктуларын шалын өрмүнга бээрин Чеди-Хөл кожуун чыгыразынын даргазы Н. Д. Балчи-оолга Президент дааскан.

Суурнуң хой объектилерин биле танышканын соонда Президент Кызылга элп келгеш, чогуур даалгаларын ТР-ниң Саң-хөө болгаш Экономика яамыларынын удуртукчуларынга берген.

ЮРИГ СУЧКОВ. КАГДЫНГАН СУУРЛАР ТУРБАС

Тыва Республиканың Президентизи Ш. Д. Ооржак Би-Хем кожуунун чурттаакчы суурларын социал-экономикаыг байдалы-биле танышкан. Август 29-та Сөөш (Суш) суурга баргаш, ажил-ижичи, чурттакчы чоңунуң амыдыралы-биле танышкан.

Мал, тараа өстүреринге, бойдустун байланы ажил-лаарынга чоңчүг таарымчалыг черде турар суур. Тыванын кылдыг-кызыгаар кожууннарнын суурларынга болгаш, оон чурттаакчылары тоду-догаа чурттаарында бүгү чүдүлөр ында бар. Маңаа көдээ ажил-агый кооператив турда, республиканың Чазак биче өвөс дузанын чедирген турган. Спортзалдыг чаа школаны, бугун кудумчу чурттала бажыкчыларын,

пилораманы, инек кажаазын, нефтбаазаны тударынга акша-копексти, техниканы, малды саддып берген. Оларны ажил-ишчи эзу-биле ажил-лап чүвө болза, амыдыра-чуртталаг экижири ужурут турган.

Ш. Д. Ооржак бо суурнуң социал-экономикаыг байдалы-биле таныжарга, ажил-иштин саңдараны, чоңун амыдыралы дыка берге болганы илерээн. Сүт-бараан фермазында каш инек артык, тарылга шолдери кагдынган, чурттакчы чоңун чартык кезин ногаалар аймаа тараастаан. Чон колдунда персия, уруугар пособизин-биле амыдырал-чурттап турар. 1998 чылдан бээр Култура бажыны хагдынган, библиотека, радио, телевидение ажилдаарын турар. Телефон харылаазы чок. Суму чыгыразынын бажында безин телефон чок, төлөвөөн дээр үс кезип каапкан.

Шериг-оол Дизижинович суурнуң чурттакчы чоңу-биле чугаалажып көөрге, суму чыгыразынын даргазы В. Д. Маалы бодунун албан-хүлээлгезин күөстпейн турар кижжи болган. Чыгырга даргазына сонгуларда башкылап турган, ол ажилында ам-даа хевээр. Ындыг болганы-биле сумунун ажилын кылар ында чай чок. Би-Хемин кожуун чыгыразы бо суурдан ырак эвес, үр-ле диезе 30 минута болгаш чед бээр. Би-Хем кожуун чыгыразынын чаа составы ийн чыл дугуржунда ажилдаш, мырнадан чанында суурнуң социал-экономикаыг байдалы бо хире баксыраан турда, ону сонуур-корбоз, элдерин хемчелерин албааны илерээн.

Ш. Д. Ооржак суурга баргаш, чүгле четпестерин илереткен эвес, ону мыска хуусаада элдерин сонгаар-лап болбас хемчелерин ажалдап кыларынын талазы-биле саналдарын кириген. Оларны амыдыралы боттандыраарынын дугайында чугаалажыр. "Суш" көдээ ажил-агый бүдүрүлгө кооперативиниң техниканы, продуктулуг малды саддып алырынга дузалаар айткышкынын Президент берген. Култура бажынын септээринче дүрген кирер даалгалар республиканың Култура яамызынга берген. Суурнуң социал-экономикаыг байдалын чогумчулар талазы-биле өске-даа айткышкынын Ш. Д. Ооржак кожуун чыгыразынга болгаш өске-даа албан черлеринге берген.

Тывага кагдынган суур турбас ужурут. Тус черини күөскени эрге-чагырга органнын төлээлери болгаш суурнуң чурттаакчылары-биле чугаа үезинде Президент шак ындагы утканы илереткен.

Таан-оол ХЕРТЕК.

Сентябрь 29-та республиканың херэзженнер чөвүлелдеринин шуулганы Кызылга ажиттырган.

ОРГАНИЗАСТЫГ ПЛЕНУМ

Республиканың херэзженнер шуулганынын мурунда ону эрттирер талазы-биле организацыг пленум болуп эрткен. Ону республиканың херэзженнер чөвүлелдеринин даргазы И. Ш. Очур башкарып эрттирген.

Бо чылын Россиянын херэзженнер чөвүлелдеринин тургустунганындан бээр 10 чылы болуру. Анаа уткуштур Тыванын херэзженнер, чер-черлерде активтер улуг ажалдарын кылып чорудуп турарын, сентябрьның 15-ке чедир кожууннарга херэзженнер шуулганы эртер болгаш олар боттарынын ажылын

түңнөп чугаалажыр дээрзин Ирина Шекпер-ооловна демдеглээн. Оонангыда И. Ш. Очур Москва хоорайнын Чазактын Даргазынын бири ораакчызы Л. И. Швецова-биле чугаалажып, республиканын херэзженнер чөвүлелдерин деткир талазы-биле чугааны кылган. Москванын Чазак "Сылдысчыгаш" журналы үш өнчүг номерин үндүрүп бээрине акша-биле дузалаарын, "Тыванын херэзженнерин" фотоальбому шуулган бетинде кылып бээрин аазап турар. Фотоальбому Москванын улуг ном үндүрер черинде парлап

эглээнин база дынаткан. Россиянын Херэзженнер чөвүлелдеринин даргазы Т. И. Васильева тыва херэзженнерин кылып чорудуп турар ажылын, оларнын амыдыралын Россиянын херэзженнери солун, сеткүлдеринге чырылган чурттап телеграммасында чугаалап турар. Ол дээрге тыва херэзженнер чоңунуң мурунгу улуг харысалга дээрин пленум кижижеткир чугаалап турган.

Организацыг пленумга кижигун бүрүзү кылар ажылын хүлээнип, ажыктыг сумелерин аман.

Светлана МОНГУШ.

Сөөгү шакта

Россиянын Президентизи Владимир Путин албан чоруу кылып, Японияда өскө берген. Бедик аалчыны ук чуртун премьер-министри И. Мори аэропортка кээп уткуп алган. Президент В. Путин орук ара Муруну Сахалин хоорайга доктаан болгаш девискерин амыдыралы-биле тодаргай танышкан. Ол япон эжелкчилерин чылча шапка-нын 55 чылынга хол-баштыр, маалдыры-биле өлген дайынчыларын тураскаалыгач чечектерин салган.

Япониянын удуртукчулары-биле чүгө политикаыг болгаш экономикаыг айткырыларын чугаалажыр мен, Сахалин облазы нефть-газ-биле байлак болганда, инвестицияларны хоара тударын, балык ажил-агыйнын сайгырадырынын аргаларын чугаалажыр мен — деп, ол журналистерге дынаткан. Чамдыкта былаажырынга чедип турар ортулуктар

айтырында кайы-даа талага сонуургалдыг айткырылар бар, ынангаш оларны бо удаада дорт шиптирелес, ийн чуртунуң аразында тайбын керээзин чарары база эң улуг негелде деп, В. Путин дынаткан. В. Путин албан чоруунуң үезинде Япониянын императору болгаш оон калыны-биле база ужуражыр.

Чеченянын Грозный хоорайнын Завод районунга Россиянын Оңза байдалдар яамызынын 3 ажилдакчызын олуртуп кааны илерээн. Федералдыг шериглер дээрбечилерге улур демисилди улам күштелдирерин шиптирилээр. Сентябрь 6 — Чеченяныг хамаарыш чорук хуну деп чарлаттыган. Дээрбечилер ол хуну таварыштыр хоралакчы үлгединкинерин уламчыларын дынаткан. Дээрбечилер ам чорудар операцияларын ичсам деп ат-биле алаан. Чеченяда бо ооредилге чылын 17 муң школачы өөрүшкүлүг эгелээр, удаас оларнын саны 25 муң чедер. Үлгедингер кыларынга ам-тынтын саткан 20 коммуналь кижини белеткенин илереп турар. Олар хоорай, суурларга частыр чүдүлөр

БОЛУУШКУННАР, ФАКТЫЛАР

ТУСКАЙ ПРОГРАММА-БИЛЕ

Кызыл кожуунун Кунгуртуг сумузунда чаа школа тудуу ам-даа уламчылап турар. Ук тудугнуң акшаландырышкынын федералдыг бюджетте тускай камгалап каан программа суугаар үндүрүп берген. Ниитизи-биле республикада 33 шак ындагы угланышкынын программа ажалдап турар. Бо чылдын чартык чылында оларнын чүгө 21 программасы акша-биле хандырттыган.

Республикага хамаарыштыр чорудуп турар программада школа тудулары, автотранспорт, эмер, вакциналар, агротехника болгаш өске-даа эр-херекселдер саддып алдынары көрдүнүп турар. Ам федералдыг ведомстволарда Тывага хамаарыштыр программада кирип бижиттинген чүдүлдерин бо чылдын төңчүзүнге чедир акшаландырышкынын күөсидерин шиптирилээр.

БАЙЫРЛААН

Забайкальенин девискээр кызыгаар албанынын удуртулганын бээр 70 чыл болганын демдеглеп эрттирген. А Кызылдың

кызыгаар отрядынга байырыг хуралга Хакасиянын болгаш Красноярск крайнын кызыгааржылары база киришкен.

ДУЗА КАТКАН

Республиканың Караа көрбестер ниитилели тургустунганындан бээр 40 чыл болган юбилейин байырлаан. ТР-ниң Чазак ниитилелге белек кылдыр 60 муң рубльди шилдинип берген. Ол акша-биле караа көрбес кижилерге дыннаарынга херек магнитофоннар, тускай термометрлиг линейкалар болгаш оон-даа өске херекселдерини саддып алыр деп турар. Ша-ла ындагы херекселдерин чүгө Москва хоорайдан саддып алыр аргалыг, бо талазы-биле Чазак ниитилелдин удуртулганынга ынаар чедирер орук өртөөн төлөп бээр.

ӨРТЕКТЕРНИ ӨСТҮРҮП ТУРГАН

ТР-нин Экономика яамызынын өртектөр департаментиниң республиканың аптекалары хынаанынын түңнелинде, хуу-даа, күрүне-даа аптекаларында өртектерни өстүрүп алгаш эмер саддып турары илерээн. Үүр-

мектеп садар эмериниң өртөөн норма суугаар 30 хуу турган болза, аптекаларын ажилдакчылары 19-тан 70 хуу чедир өстүрүп алгаш саддып турган. А мөөнү-биле садарынын чогуур ужурут негелдери чүгө 15 хуу болур. Салдыжылар 30 хууну немеп ап турган болган.

Ол бүгү чурум үрээшкенинерин эдн алырынга аптекаларга чүгө 2 неделя хуусаа берип каан.

УЛУГ ТЕННИСКЕ МӨРӨЙ

Эрткен неделяда Кызыл хоорайнын национал паратынга Россия чегелиг улуг теннис маргылдаазы болуп эрткен. Ол тенниске бистин республикада болгаш Россиянын 11 хоорайларындан 67 спортчу киришкен. Республикада улуг теннис шоолуг сайгыравайн турары-биле ук маргылдааны үшкү категориянын кылдыр мөөрейиниң удуртукчулары чарлаан.

Неделя дугузунда үргүлчүлөп келген маргылдаага 40 хар чедир назылыг спортчулар аразында тилекчилер илереттинген. Бири чери Алексей Чибисов (Саяногорск) алган. Ийги болгаш үшкү черлерин Шарыпово хоорай-

дан келген Александр Вовченко биле Валентин Демб улушкен.

40 хардан өрү назылыглардан бири черин Саяногорскиден Владимир Овдов, ийги черин Кызылдан Вадим Сүте-Маадыр, үшкүзүн Шарыповадан Александр Попов алган.

Херэзжен теннисчилерден бири черин Томскиден Ксения Мужейская, ийгиинин Алдына Даваа, үшкүзү база-ла Томскиден келген Ольга Семушина алган.

12 хар назылыг элээди уруглар аразында бири черге Томскиден Ксения Аплина төлөпиг болган. Ийги черин Кызылдан Алдына Даваа, үшкүзүн Наталья Кириллова (Красноярск) алганнар.

14 харлыг эл

КУЛЬТУРА — АМЫДЫРАЛДЫҢ КӨРҮНЧҮҮ

Чаа-Хөлдүң хөөннери

“Чылдың методизи”

Культура ажилдакчыларынын профессионал байырлаан таварыштыр “Чылдың методизи” деп мөөрей кожуунга болуп эркен. Язы-бүрү этаптардан тургустунган бо мөөрейге клуб ажилдакчылары идекпейлиг киришкен. Эң ылангыя анык ыраажы Оксана Донгак-оол хоюг үнү-биле ырлаарга, көрүкчүлөр чылым-биле уткаан. Оксана чыл санында республика чергелиг “Чылдың методизи” деп мөөрейге кирип, эки түнелдерлиг болуп, аргадуржулгазын бедилди турар.

Хоочун культура ажилдакчызы Алдынмаа Назыты — Кызыл-Даг көдүз клубун директору. Ол аныктардан дулак чок мөөрейге киришкен. “Цианочканы” танчылай бээр, көрүкчүлөр кады ташылай бээр чораян.

Кызыл-Дагнын уран чүүлү удурукчузу Иван Дирти мөөрейге чараш ырларын бараалгаткан, көрүкчүлөр солун оюнарны ойнаткан. Оон ону организастап эрттиргени көрүштүг, онза болган.

Түннелинде мөөрейге Оксана Донгак-оол бирги черип ээлээн, а Алдынмаа Назыты биле Иван Дирти 2-3-кү черлерин алган.

“СТУДЕНТ — 2000”

Мындагы аттыг хөлдүлөр болгаш тывыттарларнын виждөрү мөөрейи база болуп эркен. Республиканын база

Россиянын ангы-ангы хоорайларынын дээди өоредилге черлеринде өоренип турар студентилерини командалары ангы-ангы командаларга үстүп алгаш, солун кежээни эрттирип дыштанганнар. Эң идекпейлиг киришкенер Монгуш Шененин удуртканы “Крутые” деп командазы, оон ангыда Өөлет Женин “Оттук” командазы. Угаан-мелерел сайыралынын бедилнин яны-бурузунун аайы-биле шылгаараннар Анатолий Донгак, Айгуль Сертек, Аржаана Ондар, “Мистер танцор” деп атты Эрес Хомушка чаалап алган.

Культура ажилдакчылары Виктор Норбу, Александр Мангалмаа, Валентин Сагдакпап, Артем Сарым-оол болгаш өскелер-даа ук кежээни организастагырынга улуг улуг-хуузун киригенер. Аныктар улаштыр дискотекага ойнап хөлдүн. Студентилерини мындагы мөөрейи кожуунга чылдын-на эртип турар, бо удаада ол 5 дугаар эртип турары ол.

ЧАДАГЛААРЫНЫҢ БЕРГЕЗИНИ!

Чаа-Хөл клубунга эртип турар чылдың алды айларынын ишинде “Ийнстер-2000”, “Мисс-2000”, “Чажыт талантылар”, “Бардамнажыл быдаа ижээл” дэн ышкаш оюн-баштак солун мөөрейлер удаа-дараа эртип келген. Чоокта чаа культура ажилдакчыларынын хулуунг тураскааткан спартакиадага чедип, спортчу болгаш уран чүүл мөөрейлеринге база ки-

ришкеш келдивис Хуу автобусуг Михаил Келер биле керээ чарып алгаш, Чагытайга четкенивис ол. Бистиг дилээвисти ол ак сеткилин-биле күүсетти.

Культура ажилдакчылары бистер ажилывыс аныктыг, көсүк шынарлыг болзун дээш чогуур хемчеглерни ап турар бис. Ынчалза-даа клубуулар, бичии, бо клубтун тудуу ара турупкан турар хевээр. Культура килдизинге “Кубань” деп автобус, “ГАЗ-53” автомашина тос башка “өдүг капитал” бооп чыдары дыка-ла хомуданчыг. Кожуун иштинге концерт-оюннарывысты ол-бо суурларга кылаштажып чедип көргүзүп турар бис. Бо рынок үезинде клубка орага чүү орулга кирер боор, ол-бо чоруп орулга кирер апаар, машина-техника чокта дыка-ла берге-дир.

Тоймагаларын чыдар ол машиналарын үптеттини турары көсүк ышкашыл. Кожуунун культура килдизинин эргелекчизи М. Ч. Делгернин анаа хамаарыштыр “министерство орнап бээр” деп харызын биске ам бир чыг ажыр чугаалап келди. Бо хире аныктыг автобусу анаа тургузуп алгаш, чадалап турарга элчок-даа-дыр. Тыва Республиканын Культура болгаш кино яамыгы, сайдывыс Ч. Ч. Д. Ондар бистин бо бергелеп турар айтырывыска хамаарыштыр хемчегден алыр боор деп илгел-биле мону бижип ор мн.

Динара ҮНДҮҮЛЕЙ, Чаа-Хөл көдүз Культура бажынын директору.

СПОРТ

14 ХАРЛЫГ КҮДЕР — РОССИЯ ЧЕМПИОНУ

Тыва спортчуларнын амыдыралында база бир өөрүнчүг болушкун: Кызылдың № 2 школанын өореникчизи 14 харлыг Күдер Монгуш Россия чемпиону бедик атты чаалап алган.

Мындагы онза мелээ 1996 чылда бир болган Ынчан Саян Санчат улуг улус аразынга Россиянын чемпиону атка четкен бир дугаар тыва боксер деп санаттырган болза. Күдер Монгуш элээди оолдар аразынга чуртун чемпиону болган. Оон тилгелези Тыванын тоогүзүнче кири бижиттинер.

Элээди назылыг боксерларнын Россия чемпионаты Краснодар крайнын Туапсе хоорайга 457 кижи кирижкчилиг эркен. Күдер 46 кил денгизге баштайгы оюннарда 3 кижини ашкан. Богу шала мадагар, херээ делгем көстүр бистин Күдеривис бодундан дыка бедик узун холдарлыг, Оренбургтун Ново-Троицк хоорайнын анык боксеру Антон Савинини түнел оюнда сан-биле тилгезе, 2000 чылдын Россия чемпиону кылдыр чарлаттырган.

Ол 12 харлыг тургаш-ла хоорай, республика чергелиг маргылдааларга шанналыг чергерже унуп, Красноярск хоорайнын бирги чери дээш мөөрейге кирип чораша, Саян артыкчы баштайгы үнүшкүнү кылган. Эң улуг хемчээлиг маргылдааларга бир дугаар сагал четтиргени ол. Эртен чылдын Семенов аблазынын Киселевск хоорайга Сибирь чемпиону бооп эл чанып келген.

2000 чыл школаны боксер Күдерге ийн

дактыр өөрүшкүнү өкелген. Чыл эгезинде Сибиринин, чай тоңуп турда, Россия чемпиону аттарны ап, ийн алдын медальдын эдилекчизи болуп, тыва боксту алдаржыткан.

Күдер-биле кады чоран Чингис Кужугет түнел оюнга Ростов аблазынын Пролетарск хоорайдан келген Сергей Трошенко-биле ачырдачыр демисешкен, аштырган кылдыр санатканы арай чингичин болган.

№ 9 школанын өореникчизи дурт-сыны узун, дыгыл ээт-ханыг 13 харлыг Чингис туроттунген чери Барыин-Хемчикти алдаржыдып турган.

Ол-ла мөөрейге Айдыс Кужугет (Ак-Довурак), Павел Балзайн база киришкен. Олар медальдарга четпезе-даа, өске девискөөрлерин анык боксерларындан хойну көрүп, бедик четтиргинер.

Анык боксерлар машина-биле, оон поездеден элээн каш хонук чоруп келген. Деткичилерини ачы-буянынга ооруп четтиргени оларны орук-суур башкарып, чайны оттур бокстун чажыттары айтп берип келген тренер башкызы Илья Шивит-Хуура солун дамчыштыр илдерини дилгез чурас. Ону күүсеткеним бо.

Дамзы САЛЧАК.

ТЫВА БИЖИКТИҢ 70 ЧЫЛЫНГА

СОНУУРГАЛЫ ЧҮДЕЛ?

Сентябрьның 11-14 хүннери Тыванын күрүнө университетинин база Тыва Республиканын эртеминин болгаш культуразынын тоогүзүнге онзагай хүнер болуп артар — ынчан амгы тыва бижиктиң тургустунганындан бээр 70 чылынга тураскааткан делегей чергелиг эртем конференциязы болуп эртер.

Анаа АКШ-тын, Англиянын, Германиянын, Япониянын, Моолдун, Кыдаттын болгаш өске-даа чурттарнын 20 ажыг эртемденнери кээп киржир. Россиянын ангы-ангы регионнарындан болгаш эртем төптөринден 30 ажыг эртем докторлары, кандидаттары боттарынын илеткелдерин кылдыр. Илеткелдерини тематиказы яны-бүрү, ынчалза-даа колдууни-

да Тыва дугайы, оон бижинин, литературазынын, аас чогаалынын тоогүзүндү болгаш культуразынын дугайында

Тывага эртип келген чагыс-даа конференция ынча хой бедик черегини эртемденнерин чыып көрбөөн. Бистиг бижиктиң 70 харлаанынга тураскааткан конференцияга эртемденнерини сонугалы чүдел дээрге Тывага, оон чононуң улуг хүндүткел-дир.

Ол дээрге хой-хой университеттер болгаш ангы-ангы эртемденнер бистин республиканын эртем айтырыгларын сонуграп өоренип турарынын, ол ышкаш Тыва чуртунун дамылдары Россиянын болгаш даштыкы чурттарда чедип турарынын бадыткалды.

Эртем-практиктик конференцияларын улуг ужурудузанын бөгүнде оон кирижкчилеринге студентилерге, интеллекцияга, бүгү чурттагы чоңга тайылбырлаары-даа артык боор. Чононуң чагай чоруу бөгү эртем болгаш өоредилгеден хамааржыр. Ангы-ангы чурттарнын эртемденнеринин

харылзаалары, кады ажилдажылгасы, бедилни бедилер дээш эртем база өоредилге талазы-биле бот-боттарын байыр ажилдар кол рөлдү ойноп турар апарган.

Ук конференциянын үезинде национал өоредилгени айтырыгларын, эртем-шинчилелдеринин угламышкынарнын байлак дуржулгазын орнап-солчуру-биле төгерик столду эрттиргенин аргазы тургустунар. Конференциянын түнелдерини езугаар чогуур документилерин хуулап адыр.

Эртемни билеп, деткип, бистин конференциянысты акшаландырып дузалааны дээш ТР-нин Президентизи

Ш. Д. Ооржакка, ТР-нин Чазанга, конференцияны эрттиргениге улуг улуг-хуузу кириген ТКУ-нун ректору Н. Г. Дубровскийге, тыва дыл болгаш литература кафедрасынын башкыларынга, ылангыя оон эргелекчизи М. В. Бавуу-Сюрюнге болгаш өскелерге-даа өоруп четтиргенини илгелеттим.

Сеткилимнин ханызындан чогаадкычы чедипкичилерини, үрү-түнелдиги эртем ажил-чорудулганын, бижыг кадыкшылда күздүм.

Херел-оол ООРЖАК, ТКУ-нун эртем ажилынын талазы-биле проректору, педагогика эртеминерини доктору.

ШЫНАА СУМУЗУНУҢ ӨӨРЕНИКЧИЛЕРИ ТӨЛЕПТИГЛЕР БОЛГАННАР

1930 чылдын июнь 28-те

ТАР Чазанын докталаы биле Тыванын чаа латинчиктен алфавидин күрүнө бижик кылдыр чарлаан. Оон хереди, чыры ыраккы болгаш оялаша Тер-Хөл ыйгылаажынын чононга чедип келген. Ынчан бо девискөөр Салчак кожуунунга кирип, оон Тер-Хөл сумузу бооп турган. Суму 260 хире өорелгил, мун хире кижилгил. Сумунун турар төвү чок, кошкун төптүг. Сезен хире лама, хурактарлыг Чыргалаңды хүрзүн бар. Арбан болгаш суму денгелинге чээрби хире моол бижик билер кижилер турган. Оларнын эртеринини “Бижээчи” деп шололайг Эртинге Кыргыс Эник огулу. Ол моол дылды болгаш чечен чогаалды өки билер. Каш моол номнарында чара бижээчи. Бодунун үезинде болбаазырангай кижичи чораян. Бижирлиди Кыргыс база шору. Шой-Сурун, Калзын, Серээлдер мөөрен, Күнчүн, Араш Кыргыс дөн бижээчти моол бижикти билер кижилер турган.

Чаа тыва бижикни өоренигенин Эртинге Бижээчи мынчаар сактып чугаалаар:

1930 чылдын Термиске аалдарывыс турган чүве. Сумудан төлээ келген. Шайлап чугаалашкан соонда, ол ак заданындан солун уштуп келди. “Бистин чаа тыва бижиктисти мында парлаан Ону өоренип эгелээр тон чугула. Моол бижиктиг кижи силер мону өоренип алгаш, күзүлдег анык, улуг-даа улуска өоредир даалга алыр-дыр силер” дэн. Кызыл бижикте солун чораян. Оозун жемсээ берди. Мурунда-ла чаа тыва бижикти чогаатканын дыннаан мен. Өоренип аарын бодап турдум. Ам күзүлүн боттанганы ол. Каш-ла хүн үкен ак үжүктү кожуп номчунар, бижиптер апардым. Саны эвээш, бижинери, адаары бөдүдүн, чүгүрүк аът дег үжүк болган. Кодан сынмас каш чүзүн хой мадын өкчүзүнүн сактып аар тыва аратка ону өоренири шоодуг-ла бергелдешчин чок болган. Элээн улус мээни биле калы 20-30 хире хонгал, кожуп номчунар, бижиптер кылдыр өоренип алганнар.

Дамдын Чаптың 1971

чылда Хөл-Бажы деп

Мен тыва бижикти Эртинге Бираттан өоренип алдым. Кончук өоредир кижик. Богу черле моол бижикти терини билер. Тыва бижикти каш хонук иштинде номчуп, бижиптер кылдыр өоренип алган. Бисынчан оларнын өө-биле кады Термиске бис. Он хире хонук иштинде өоренип алдым. Бадыктыгга улуг улугу бижикке өоредип, соолүнде башкы атка чедип турдум.

Шынаага 1932 чылда тургустунган баштайгы пионер отрядынын даргазы чоран Кирилл Шожунуң сактып чугаалааны:

Пионер отрядынын даргазы турдум. Кол ажилымыс — оларны бижикке өоредир. Чыскаал-чурумга өоредир. Олаглаар. Хувискаалчы ырлар өоредир. Кызыл туктуг бис. Бистин намчалар, арвезинер деп улустар баштал турган. Эң баштайгы бижик суртаалчы чыдары төптөн көзүлгезиле үе ол. Шынаага баштайг көзүлүг улуг улуска бижик өоредип келген кижи Сарыг-оол деп башкы Намын Топ Хорааны чоруткан дээр болган. 32 чыл — маңаа дүшкүрүлүг, үймээн-бузуттуг чыл. Бо черге төптөн киңгезилгү улуг турган. Бүдүлүк байдалдан уштур, бижик болгаш агар политикага өоредир деп кол сорулга турган. Анык оолдар, кыстар-даа, улуглар-даа бижикке чүткүлдүг өоренип эгелээр. Узун бир чылдын эгезинде Монге Шынаага удуткан арвезчилер 20 ажыг кижи, мурайн-ла үжүкке өоренип алгаш, улуг улугу, уругларын өоредип, хувискаалчы суртаалды калбаа-биле чоң ортузунга чорудуп турган.

Шынаандан баштайг бижикке өоренип алганнар Монге Шынай-Хөл Монге Кокпал огулу

Тер-Хөл сумузунын чеди арбаннары бижик өорениринин талазы-биле аразында чарыштыр Каны-кайызынга аштырбас дээш кончук кызып турган.

Чонону бижик-билдигли болдулар талазы-биле улуг ажилды баштайгы бижик бижикчилери кылп чоруткан. Оларны, ажил-херээ, аттарын чоң, аныктар билген турары албан. Улуг улуска бижик айтыл, Шынаага 1932 чылда Сарыг-оол, Балыктыг-

га 1935 чылда Сегбе, 1936

чылда Бадали Балдары ажилдааннар. Чайлаг школаларыга 1936 чылда Балыктыгга Хурбештей, Хөл-Бажыга Чу-Кенден, Селенбал, Чочан. Оларнын өоредип чоң өореникчилери 1936 чылда Тер-Хөл кожуунун тургускан соонда, арбаннар, сумулар, даскык даргалап, кожуунга яны-бүрү килдистерин удуруп турганнар. Соолүнде, 1949 чылда, колхоз тургустунарга, оон кол спецалистерни база олар болганнар.

1936 чылда Тер-Хөл кожууну тургустунган Уш сумулу, 15 арбаннарлыг кожуун болган. Оон-на бо чер девискөөрге ажил-агы, культура шалкынчы-бүрү килдистерин удуруп турганнар. Соолүнде, 1949 чылда, колхоз тургустунарга, оон кол спецалистерни база олар болганнар.

1936 чылда бир чайлаг школага ажилдаан Анаа 35 уруг өоренип чылгаан 1937 чылда бир чайлаг школага 45 сургуул өоренген. Ол-ла чылдын оон ийи айга чедир үш сумуга бижик билбес чорукту узуткаар бөлүктөр тургустунган. Оларга 198 эр, 156 херээжен, шүптү 354 кижини хаара туткан. Бо бөлүктөр оон сес келек черге (аалдарга) турган.

Күш-ажылдын хоочуну, Тер-Хөлге школанын баштайгы сургуулдарынын бирээни Григорий Санчааның сактып чугаалааны:

“1936 чылда чайлаг школага өоренип эгелээр мен. Шивилгил-Беллинге чайгы школа ажиттыгнан Башкывыс Селенбал Чөөн-Хемчик чурттуг кижичи чүве. Алдын, Устүгү-Балыктыгларнын аалдарынын хамык уруглар, оолдары Алдын-Балыктыгга чылды өоредивис Хүнесивис сүт, тарак Оларынысты өрге үгүрүлдеринин иштинге сүт каар бис. Анаа ажывыс Өоренип-өоренип, дүшү үезинде уштуп ижип аар бис. Кежээ аалдарывысче чана бээр. Аалдарын аайы-биле Ийн-Дытка база школага көжүп көзүл турду. Шулуг хувискаалчы кылдыр черивис Аскалык овазынын чоноунда шык Чыскаалыр черивиске дистинчир ак даштар салып аар бис. Бирги пионер олаан Алдын-Херел Кыргыс баштал турган. Олаг кылып билбес болгаш баштайгы одавысты бичин онгар кызып алгаш, анаа кывыстымыс. Оон улум сайзырап, шары чүгүг ыяш чымы алгаш

кыпсыр апарган бис. Алдын-Херел АРШ-ка шериг сургуулу дооскан, бичег лейтенант. Оон Кызылдың каттышкан школагынга мал эмчилеринин салбырын дооскан кижичи.”

Санчаа Г. Б. — 1939 чылда кожуун төвү Чыргалаңдыга ажиттыгнан эге чада школагынын 45 өореникчилеринин бирээни. 1943 чылда бир-ле дугаар 4 классты 14 кижи дооскан. Оларнын чамдыкызы үчилдеп тургустунган. Ол респиратор бооп, “Тер-Хөл” колхозун даргалап чораян. Ам моол дылдан номнар очулдуруп, улуг чогаадкыч сорулгааларыг чурттал олар.

Филимон Беллинге

“Балыктыгга чайлаг школагын өоредим. Башкывыс Хурештинбей, Соолүнде кожуунга-даа ажиллап турду. Шивилгил-Беллинге бир улуг майгынга өоренип турдуус. Оон иштинге узун стол, сандалары адааларывыс дерип кылып берген. Мен, Суругуур Кыргыс, Устүгү-Балыктыгдан Санчаа, Балган, Кенден-Хөл — шүптү үкен ажыг кижичи чылдымыс. Аалдан алган чүү-хөөвүс-биле менсенир бис. Школага хүнээш, кежээ аалдарже тарай бээр. Ол школага баштайг каш кыс уруглар келген: Чечек, Бакый, Докуй дэн ышкаш, 6 хире кижичи боор.”

Кара-Дарга огулу Сарыг-оол Иргиттиң сактып бижээни: “Каргы, Шынаа улугу уругларын өоредир дээш Хөл-Бажы, Балчырганакка чоокшудалы көжүп келгеш чайлааннар. Уш майгы — чайлаг школага ол. Анаа 24 өореникчи чылган. Башкызы Селенбал. Төрзөн дыл, сан, чуралга, бойдуз эртемни өоренир...”

Мында 1938 чылда Хөл-Бажынын Хораган деп хемчигежинин кыдыгына, чечетки аянга турган школа дугайында чугаа чоруп турар. Оон ангы Балыктыгга база чайлаг школага ажилдап чылгаан. 1939 чылдын алды айда бо чайлаг школаларыга эң эки өоренген 10 кижини

Кызылдың КИМ аттыг пионер лагеринге чоруткан. Иргит Седип соолүнде Уш өоредилгенин терини, Е. М. Даваа, Нимаа Кыргыс — Доржу Нина Дуваановна — бухгалтер, алгекер, култ-армейжи. И. К. Д. Сарыг-оол — шагдаа ажилдакчызы. Г. Б. Санчаа — парти, советтер ажилдакчызы. Каа-Хемнин Сарыг-Сепү чедир 7 хонук аъттардыг чоруп келгенер. Эки дыштангып, хой чаа чүвени көрүп, билеп алгаш, август айда 10 хонук чораша, дедир келгенер. Сентябрь 1-де кожуун төвү Чыргалаңда ажиттыгнан баштайгы эге чада школагын өоренип киргенер. Баштайг школага 16 кижи келген. Чоорту чылмыз-чылмыз, кышка чедир 45 четкен. Башкызы Монгуш Ликсоо Дончун огулу. Ол 1943 чылга чедир манаа ажилдаан. Өореникчилери оон дугайында кагаамчы кылдыг сактышыкынары арттырганнар. Ол Улуг-Хемнин Ак-Туруг чурттуг. 1938 чылда Кызылдың каттышкан школагынга башкы сургуулу дооскан. Ыраккы кызыгаарда кожуунче ону шилеп чорутканы анаа эвес: будыштуг, эки организакчы, шымык билдиги болгаш күш-культуружы. Ырлар болгаш танчылаар. Тер-Хөлчүлөр баштайгы башкызын утпаан, оон чагай, чырык адынга мөгейип чорутулар.

Тыванын тоогүзүнге чайлаг школалары 1934 чылда эгелээр. Чоң кошкун, мал ажилдыг, ойбар, чиктер санай ийн-чү өглер турар. Кыжын аалдарын аразы ырак, чайын чарын чоокшудалып, көвүдүп кээр. А Тер-Хөлге 1936 чылга чедир Чыргалаңды хүрзүлден өске турум чурттак чылгыг эвээш кижилгил. Эми алдын уургайы бут кырынга туруп орган. Ол 1935 чылда ажиттыгнан. Кышкы үеде өорениптер школа чок тургандан чайгы чылгыг үени ажиллап, майгынына, өглерге ажи-толду өоредип турган. Сес-даа, он сес-даа харлыг кижилер чыгыс черге олурупкаш, кады өоренир”

Бяс ХОМУШКУ, Кунгуртуг суур.

ЭР ХЕЙ, БИБЛИОТЕКАРЬ!

Республиканын төптүтүнген библиотека тургузуун директорлары ээлчегил чөвөлүл хуралыга барык шүптүзү Кызыл хоорайга чыгып келгенер. Директорлар чөвөлүлени А. С. Пушкин аттыг национал библиотеканын директору Ольга Васильевна Фенцель 7 чыл удуруп келген. Ол үелерини ишинде библиотека херээжини айтырыс көсүкү-биле эде тургустунуп, библиотекалар ажилынга чаа формаларын ажилгап, үенин маңы-биле денге басып оор. Директорлар чөвөлүленин баштайгы хүнүнүн ажилынга Ольга Васильевна Санкт-Петербург хоорайга конференцияга киришкенин дугайында илеткелди кылган.

Номнар фондунун кадалап арттырар дугайында Россия программасы хүлээп кылдыган. Ол ажил 7 кезектен тургустунган. Бир-ле дугаарында бистер номнары консервациялаар ажилды дарый чорудар болгаш чартык чыл ишинде дооскан турар ужуруг бис. Соолгу чылдарда эң эки номнар ховартан болгай.

Номнары септен-чамалары улуг ажил. Кочук херектин, үнелиг элээн номнары национал библиотека эде

кылдыртып берип болур, чүге дие ону кылар бичини типография бар. Чүгүле библиотекалар чагыларын үезинде кирген. Бистин бүгү били отскалары в с к а септелге негеттинип турар. Библиотекаларда доозун нормадан 2,5 катап ажып турда, азоттун окин 22 катап, агарынын температуранын шыгы нормадан 90 хуу хой бооп турар. Бо четкестерин чайладыр ажилды күштелдирер херек дээрзин ол чугаалаан.

Ном кадалалынын ийн ажилы — хуу кижилерден номнар садып алгыры, ховартан номнары катал эгидери дээрге-ле номнун тураскаалы-дыр. Ол ажилга чурт-шинчилел дугайында номнары хамаарыштырар, ынчанга номчукчулары чүгүле номчулаа залдарыне хаара тутар эвес, а номну камнаар, шыгжаар, чыыр ажилче база кийгырар ужуруг.

Човүлелдин кирижкчилери Тыва Республиканың Президентизи Ш. Д. Ооржакка дилег кирир деп сумелешкенер, инда Ш. Д. Ооржакка библиотекаларга дузаны берип турарынга өорунушан, ном фондунуларын четкелээрине киңгезирип салып, акшаландырышыкыны дилгезинер. “Номнары чаа өртектерге денгезиринин дугайында” лекцияны библиотеканын бухгалтери Виктория Болдур-оол номчаан. “Библиотекаларга страховой фондулары тургузары база оон хөжүлдеси” деп лекцияны библиотекары Анита Чалбаккай номчаан. Директорлар-биле ужуражып, оларнын негелделеринге чөптүг харыны культура сайдыдынын орадакчызы Виктор Оюнович Наксыл берген.

Номнары эмгелээринин болгаш каталогтарынын эргелекчизи Л. М. Шабаева “Дындагыларын чаа эдилекчилери: оларны канчаар демделээринин дугайында” чаа теманы материалдар-биле көргүзүп тургаш, лекцияны номчуду. Ол хүнүн ажилы “Тыва культураны үндесини” деп тыва национал бижиктин 70 чыл болган оюнга консультация-биле доозулан.

“2000 чылдын библиотекалары” деп мөөрей Туран хоорайга болуп эркен. Ол мөөрейге 17 кирижкчиге. Автобузуус кожуун библи-

Библиотека херээ

теказынын өргөзүнгө барып доктады. Кожуун библиотеканын септелгени дооскан, ынчанга номчукчуларга таарымчалыны: стол, сандалыр номчукчуларга четчир, библиотеканын шимдел-каасталгасы чараш. Кижини сеткиди дыка-ла өорүрү чорду. Мында үстүрүн элээн дуза бар-дыр деп эскерип катдым. Кожуун библиотеканын директору Лана Кызыл-оолчона Шырап кады ажилдап турар оорун залчыларга библиотеканын салбырлар аайы-биле таныштырды. Төгерик столга кожуунун чагыра даргазы Валентин Байкарыс Ховемей киришкен. Ол мынча деп чугаалап орду — Биске база берге-дир, мында-даа болза чок дээш мында орбас чоң бис. Өгү бүзүтүн (бүгү кожуун ишинде) уетка алдымыс. Олар ногаа аймаан боттарынга четтир-биле тарып ап турар, каш ма-

НОМЧУКЧУЛАР ЫНАК СОЛУНУНУҢ ДУГАЙЫНДА

БИЖИП ЧОР МЕН

Чакчыкканым ынак ырым
Чакчыландыр ырлап
Чор мен
Чалбак чоңга бараан болуп
Шам-биле бижип чор мен.

Сугдуг караам корбестөөжө,
Судаңдарым сокпастааже
Чуртталганың каас-шинини
Чуруп, бижип чоруур
дээр мен.

Кезек када байып бергеш,
Кежик-чолун кускаңнар хой,

Кооргетинил "бажып
силгээш"
Хоолбөксө дүккениер хой.

Менээренип хөрзөн
"соктаар"
Мелегейин кижилерден
Орук уткуй чоруп орда,
Оюң чоргар, кыйып чоргар.

Чалгынын сый атырыпкан
Чараш улар көргөңгил,
Хилничектиг кемелер-кергези
Кижилер база көргөңгил.

Борш ОНДАР.
Суг-Аксы суур.

МАГАЛЫГ СЕН

Чеден беш чыл бединдиге,
Чекетелип хожуң келген.
Шынар куштуң, утказы хой,
"Шын" деп солун
чонууштуу

Тыва чуртум бүлэинде,
Дылын, солун откүт болуп,
Тыва чоңун ажал-ижин
Төрөт тырттып алган
чор сен

Агым хемин, дегем шолду,
Аржаан сугну, эмниг ошту

Алдаржыдып парлап чоруур
Авыралдыг "Шын"-на
солун.

Кыштагларда сүргү малды,
Хоорай, суурда туугуларын
Мақтап, согдөп бижип
турар.

Магалыг сен, "Шын"-на
солун.

Бичи-Уруг КЫРГЫС,
Башкы.
Кызыл хоорай.

Кысказы биле

ЧҮРЭЭМ ХАНЫЗЫНДАН

Мелегейин дириг эртин,
Эртемен, төөгүчү, чор,
Монгуш Бор-Хоосевич
Кенин-Лопсаннын
"Тыва чачың" деп чаа үнген
ному болза, тыва чоңга
канчаар-даа аажок ооредилг
ном долулар турар.
Бо номну номчуваан улус болза,
бодунга дыка хойну чедип
албаан боор турары ол.
Эртемен биле холбашкан мында
солун номну бо берге чүве
ону бижип үндүрүп деп чүве
көңүч берге.
Ынчангаш
көңүч-ла хундурдирим Монгуш
Бор-Хоосевичге ам-даа
узун назынын, кан дег кыдык-
шыдык чүрээмин ханызын-
дан күзөп ор мен.

Александр САРЫГЛАР.
ӨӨРЕДИЛГЕ БУДУРУНДА

Филармониялык концерт
залында Кызыл хоорайнын
башкыларынын август
чөвүлө хуралы болган.
Анаа эртен чылды түнөп, башкы-
лардын элзэң каш албар
иштинде ажал соксадымын-
кынын оореникчилерге
багай салдырт болганын
чуугаалашкан.

Бо чаа ооредилге чында
школаларга септелге ажал-
дары доозулган, ооредилге
эргелзэң

Кызыл хоорайнын проф-
фессионал-техниктиг училе-
шеринин башкылары август
чөвүлө хуралын эрттирген.

Анаа ТР-нин Нинги бол-
гаш профессионал ооредилге
департаментинин начальниги
Николай Ооржак башкылар-
ны болгаш келген ада-нелерин
эртен чылдын түнелерин-
биле таныштырган.

ӨӨРЕНИП АЛГАННАР

Бо чайын Күрүнеңиң
ортеке удур албан эргелели
болгаш ортеке удур эки тура
нинтилелдин кежигүнери
Чагытай холдун эринде
уругларын чайгы дышта-
нылга лагерлеринге ортеке
удур пропаганда ажалдарын
чоруткан.
Чай дургузунда
бичин уруглар ортеке удур
дүрүмнерин ооренип ап,
отбиле оварымчалыг болурун
болгаш орт үнген таварыл-
гада кандыг хемчеглерин ап
чорударын ооренип алган.

Бичин уругларга кандыг-
даа билиглерин оон-биле
холбашкан кылдыр ооред-
дилге, олар удур соңуургал-
биле шингээлин алар.
Ынчангаш ортеке удур албанын
ажылдакчылар уруглар
арзынга маргыдааны эр-
тирген.
Маргыдаа үш хевир-
ге ортеке. "Оттуг эстафета",
"Моондактарыг 100 метр
черин ажал эртери", "Дайны-
чы чазымыкында" бичин
уруглар болгаш оолдар дыка
илеңкейлип киришкен.

"Моондактарыг 100
метрге" Харгыта агтыг
латериле Бижар Монгуш
болгаш "Орленоктан" Саша
Монгуш эки коргузугду
болган.
Бирги сезонда ол-ла
моорейге Бижар Арандол
тингээң.
Уруглар арзынга
моорейге бирги черин сезон
айы-биле Анай-Хаак биле
Шенне Шыпар алган.

"Оттуг эстафетага" үш
сезонунун эне-не эки түнел-
дерин "Терешкова" латери
элзэң, Иинги черин "Орле-
нок" алган.
Орт ожуеринге
бирги черин "Хартыганы"
командазы, иинги болгаш
үшкү черин орленокчулар
элзэң.

Чайгы сезонун дургузун-
да муң ажал уруглар хаара
туттунган.
Маргыдааның
түнелдерин үндүрген соонда,
дыка хой уруглар озул келеш
ортеке удур албанга ажал-
дарын илереткен.

Чойганой САНЧЫТ,
Күрүнеңиң ортеке удур
албанын пропаганда
инспектору.

ЧЕТТИКПЕЙН МАНААР МЕН

Тыва чоңун эң-не узун
назылыг солуну "Шын" бо-
луп, 75 чыл дургузунда артам-
чы дег шойлуп эртен чыл-
дарында кандыг үнелиг, үре-
түнелдиг ажал-агынын
бүдүрбэни дээр: тыва чоңун
эртем-биле, культуразын,
ажыл-ижин, амдырал-чурт-
талгазынын, экономиктиг
сайзыралын база арга-дур-
жулганын көргүзүп, мактап,
сорук кирип, көңүч ужу-
дузалыг, утка-шынарлыг
материалдарын парлап, ном-
чукчуларнын соңуургалын
чаалап алган.
Эртинелиг бай,
байлак Тывавыстын кайгам-
чытыг бойдуз-байлаан, ан-
мечин, аржаан-суларын, эм-
оьттарын, мал-маганын, кат-
чимизини дугайын мактаан,
алгаан ыры, шудук, очерктер,
калбак темалыг солун
материалдар "Шына" үнүп,
чоңун Торзөн Тывазынга
ынакшылыг оттуруп, ону
камгалап, бойдуз-байлаан
ханыз-биле билип алырынга
көңүч-удур дуказын көргүзүп
келген.
Ынчангаш "Шын"

солунун бижип, чарлап
турар солун материалдарын
дамчыштыр кижилер амытан
бойдуз-биле хини тудуш деп
билгини шингээлип алган
болгай.
"Шын" — улуг,
бичин кижилерин эң чоок
ончуу, ынак солуну бооп, 75
чыл дургузунда үре-түнел-
диг, алдар, макталдыг,
чоңун чоргааралынын
сургакчызы болуп келди.
"Шына" үнүп турган яны-
буру материалдар та чеже
кижини, угаан-мелерини
сайзырадып, караан чырыт-
кан чүве.
Ылангыз кодээ
малчынар, кодээ чоң
"Шын" солуну аргалыг-ла
болза, чыл бурузунде чагы-
дып ап, оглеринде дугаарлап
алган, ханызында азып алган,
улуг-жиралап номчуурлар
болгай.
"Шынын" оруп,
бижин турар материалдары
утка-шынар талазы-биле
бедик болгаш чоңун хундур-
келтип, үнелин чаалап ап,
кижи бурузунун соңуургаар,
номчуксаар солуну бооп
шойлуп келгени бо.

Мен "Шын" солуну 4
класс доозуп тургаш-ла со-
нуургап эгелзэң мен.
Ачам ургучу "Шын" солуну
чагыдып номчуур.
Ол "Шын" солунда ала бенин
кулунча-биле кады оттап чоруур
чуруу көңүч чараш.
Чамдык
солунарда урук туткан, айт
мунган тыва кижилер шаап
чоруур чуруктарын көңүч
соңуургаар мен.
Ол-ла хевээр "Шын" солунуну ынак ончуу,
номчукчуу алган мен.
7 класс доозуп тургаш класым
дугайында кыска материалды
башкым Борбак-Кара Өнүгү-
евнанын (ам чок) дуказы-биле
"Шынне" чоруткан мен.
Ол материалды эле-хере чаа
состер немээш, "Шына"
парлаан.
Мен бир улуг эртемен-
де кижилерден үшкү ооруп
турдум.
Ол-ла хевээр "Шынын" номчукчуу, би-
жикчи, чагыдыкчызы, ынак
ончуу, башкым бооп,
"Шынын" даразында үне-
рин четтикпейн манаар мен.
Бичи-Уруг КЫРГЫС.
Кызыл хоорай.

Чайгы дыштаңылгада

ЧАЛГААРААР ЧАЙ АЛБААН

Бистиң Кызыл кожунда комплекстиг социал хандырылга төвү
1996 чылда ажытылган.
Ында чылдың чайгы үелеринде
суурлардан хой уруглар дыштанып келген.

Кадмы кошкак уруглар
база дыштангып турган
болза, ынанган Кызылда
улусчу эмгекчилер төвүне сес
урук кадым экижидип, яны-
буру тренажерлар мерге-
жилерин кылып, массажа
алганнар.
Суурлардан
дыштангып келген уруглар
Алдан-Мадыр агтыг чур-
шинилел музейине,
Н. Гастелло агтыг дышта-
нылга паркына эскуреяла-
ан.
Оон ангыда уруглар
чай дургузунда Халын, Дус-
Хол холдерге чедип, эвизип
дыштангышар.

Чай дургузунда уруглар
бот-боттары таныжып, эки
бичип, найрадалды бер-
генер.
Оларын арзында
ураңталган балыктар, спортка
хандыкчылыктар илерзэң.
Оларга Ира Докуй, Денис
Титон, Изабел Дирчинчап,
Жеңя Сулейманов, Аяна
Ооржак, Алыжы Монгуш,
Аржаан Чирбит, Миша
Смирнов хамаржар.
Олар
шаннал-макталдарын ап,
ооредилге херекселери-биле
септелгени алар аргалыг
болганнар.

Уругларын мынчаар
хожуг, солун, ажиқтыг
дыштангырына үзүп кирип
кижилерин манаа алаар
болдай-дыр мен.
Уругларын
аш-чөми, калдыкшылы дээр
сатып човангар ажалдаан-
нарга топтун даргазы Вера
Самбуевна Шарбин, эрге-
лекчи Лариса Бопуш-ооловна
Ооржак, башкылар Алина
Байртыевна Самдан, Мер-
ген Борисович Ооржак,
башкылар Алдан Намбар-
ооловна Бадыраа, Клавдия

Чайгы уеле уруглар солун
болгаш ажиқтыг дыштангып.
Башкылар хун бүрүнүң
хемчеглерин план суугар
хажыт чокка эрттирип, уруг-
ларга чалгараар үе бербөөң.
Кандыг-каңдыг солун чуулдар
болуп турганын манаа
демдегээр артык эвес боор.
"Аржаан дангынызы", "Ар-
жаан могойи" деп моорейлер,
"Бирги корушун ынакшып",
"Сылдыс шагы" деп оюннар,
"Иван Кувал", "Чериктер",
"Таныжылга", "Чагаала-
жылга", "Угаанынгалар",
"Бот-банканылга" хунерин
Уруглар утундурбас солун
болганы чуугаажо.
Оон
ангыда яны-буру темаларга
лекция, беседалар база удаа-

дараа эртип келген.
Кадмы кошкак уруглар
база дыштангып турган
болза, ынанган Кызылда
улусчу эмгекчилер төвүне сес
урук кадым экижидип, яны-
буру тренажерлар мерге-
жилерин кылып, массажа
алганнар.
Суурлардан
дыштангып келген уруглар
Алдан-Мадыр агтыг чур-
шинилел музейине,
Н. Гастелло агтыг дышта-
нылга паркына эскуреяла-
ан.
Оон ангыда уруглар
чай дургузунда Халын, Дус-
Хол холдерге чедип, эвизип
дыштангышар.

Социал страхования
фондузунун эки ажилынын
фондузунде, дыка хой уруглар
каш чыл удаа бистинге
дыштангып аргалыг бооп
келген.
Ажылдык чоңун
социал амдыралы-биле
тудуш болганда, школа-
интернаттың ажалдакчы-
лары-биле сырып харыла-
дыг ажалдап турар бис.
Ында
Поскук кадым багай уруглар,
оолдарын аржаанга дыштан-
гырган.
Оларны дугуржулга
суугар тускай автобус-биле
ай-депир чедирген.

Оң-бүс байдалы берге,
кадым кошкак уругларын
дыштангырына акшалан-
дырышкынын берип турар
социал страхования фонду-
зунга, Куш-ажал болгаш
социал хожуге яамызынга
база Кызылдын школа-ин-
тернаттын ажалдакчы-
ларына моон-даа сонгаар
ажыл-иши улуг чедир-
кинерин, калдыкшылы күзе-
динис.
Оларнын ак сеткилдиг
ажылынын түнелелине би-
стинге уруглар сагыш амыр
дыштангып чайлаан.

Урун ООРЖАК,
Кызыл кожунунуң ком-
плекстиг социал хан-
дырылга төвүнде ки-
жизидикчи башкы.

Олурушпаан болурумгай,
Эртемен-ага депшилгенги
Эжини ажал аларымгай!..
Бижик болгумунде акы-
угбаларымнын эгинден
харап, кыдынга кыстынып
чорашап, башгай — латин, оон
соонда орус алфавитти саат
чокка номчуур, бижир
алгараным менээ, ам-даа
сургулдаалаш балдыр-бээ-
жекке, чагаалашкан оолдар-
кистар арзынга "чажыт
почтачылар" арганы болгаш
эргени берген Мээң ол
"албан-хүлээлге" хире-шаа-
биле астык-шанналдыг,
алдар-хундугу-даа турган.
"Адым" — эглинээш хаак,
ырым безин "Почтага
улаачылап шаап турумда."
болду эвес!.. Аныктарым
мени Молдуш азы Солагай
деп эрге-чассыг аттар-биле
"сатыл четтирип" алган,
бодум "чажыт-почтачы"
болганымда, оларымнын
чажыттарын кадагалаар,
сүздүг аттарын ойзуп, эге
үжүктери-биле хураңгайлап
алыр турган мен.
Ам-даа ол
"албан-хүлээлге" шыныч
болуп, менээ билдингир
чылдааан-биле чамдык
таварылгаларда, чанчыкка-
нын суугаар бижир апар-
дыр мен, номчукчу!

Тын алдын...

АМЫ-ТЫНЫНЧЕ ХОР САЛБАЗЫН

Кижилер бодустан төлү-даа
бол, айыыл-халаптарга, аас-
кежик чок ужууралдарга бо-
ла таваржы бээр.
Кижиниң
кадынгар хоралыг болу бээр
уржуктар амдыралда хой.

Ынчангаш Кызыл хоорай-
да республиканын токсиколо-
гия эмнелгезинин улуг
эмчизи Майя Кужүгетовна
Уйнук-оол-биле ул эмнелгеде
эмнелип турараар кижилер
дугайын чуугаалажы олур
мен.

Эмнелгеде коллективинде
15 кижилер иштинде 3
эмчиз, 7 эмчи сеестразы, 5
санитарка ажалдап турар.
Аарыг кижилерге бүгү-ле
таарымчалыг байдалды
турузуп, оларнын дүрген
сеинирин чедип алыр дээр
аныяк коллектив шудургу
ажылдап турарын кордүвүс.
Ынчалза-даа оларнын эң
ажылынын манаа адаары
күзөңгил Эмчи Белекмаа
Чалыковна Ооржак, эмчи
сеестралары Любовь Сан-
дановна Куулар, Алена Сер-
геевна Базыр-оол, Мария
Борбак-ооловна Донгак,
Шолбана Сат олар эң эки
ажылдап турар дээрзин кол
эмчи М.К. Уйнук-оол мактап
олуруду.

Хой эм ижин хоранна-
нырга, мага-боттун кол
органнарынга холчок багай
салдыртып.
Чижээ, бүүрек,
баар.
Эң ылангыч мага-ботка
хүлээлп алдынган суук
элзидирит бүрүзү бүүрек
дамчыштыр эртер болгаш хой
эм ишкеши, манаа эмнелген
кижилер колдуунда ол
органын баксырадып ап
турар.
Ынчангаш ындаг
чоруктарга удур республика-
нын тоң нерв эмнелгезинде
бүүрек арыглар, ону түр
солуур тускай аппараттыг
турускан.
Биске кээр, хой эм
ижин хораннанган кижилер-
нин колдуунда бүүректерин
баксырап болганда, бис ол
аппарат чоогуңе кожуп, ул
эмнелгениң бир салбыры болу
бээр бис.

Оон ынай бистерге шына-
ры багай арагага хораннанган
кижилер кээр.
Бажы кемдээш-
кинин хирезинде арага ижин
алган, оон чываан ууш ы-
лдаваан-даа кижилер кээр.
Ындыглар арага шүүт ишес
болза эки Чамдыкта ажал-
агынга херэг-эрт хиниктин
бүдүмелер: диалофоз, хлоро-

оралдажы бээр эмин эртир-
ле кортуңу-дур.
Ол дугайын
Майя Кужүгетовна мынчаар
тайылбырлады.
Амдыл-
раары, шынап-ла, нарын бол-
гай.
Анаа чүгө сагыш-сетки-
ли күштүг, кадык кижилер
бергелерин ажал шыдаар.
А чамдык кижилер бергелерге
таваржы бергеш, сагыш-
сеткини-биле ол бүгүн ажал
эртип шыдаваан (аффекта-
ция), дүрген-не дүжүп берип,
харын-даа амы-тынынга
четтинер деп кортуңуң
үүдөлгени кыл бээрлер.

Ындыг байдал-биле бо
эмнелгеге чыл дургузунда
600-650 хире хораннанган
кижилер кээл эмнелип,
амыдаралче тавыр элп кээп
турар.
Эвезиң дээр айылгаларда
чамдык хол эртен кижилер-
инин амы-тынын алыры
болдунмай баар.

Красноярскке эмчи
институту дооскан аныяк
эмчи М. К. Уйнук-оол
токсиколог болуп, бо эмнелге
ажытылгандан бээр ажал-
даан.
Оон бээр 7 чыл аркап,
Бо үеге чедир ул эмнелгеге
4600 хораннанган кижилер

эмнелген.
Ынчангаш найы-
радыг коллектив эвези эвес
кижиниң тынын алганын
үегүнде сан-түң коргузуп
турар.

Тын алдын, хун
— күлөң!
Моон сонгаар кандыг-
даа кижилер бодунун амы-
тыныңе хор салбазын!

Борис ОНДАР.

Салчак МОЛДУРГА

АРБАНЫМЧЕ АЯН-ЧОРУК

(Барымдаалыг тоожудан эгелер)

КӨДЭЭ БАЗА-ЛА ФРОНТ
Эге шыйыг орнунга

— Адыр ам, ог-ээзилер,
орустун Маспаа деп улуг
кодазынын чоогуңга частыр-
бомбук дүшкөн: уунга тавар-
шыкан бажынар озанна-
лыг, хүд-ыба апарган, ол
кавыда чер, тараа шыгжаар
болза чүүн-даа кылбааны
билзе домей.
Чүве кылбас
ындыг кижилер бистиң
дайзынармыс болур" — дээр
состери сургакчылар акын-
дан суртенчиг дыңналар.
Оон-биле кады солун, сет-
күүдөргө непертээр, улуг-
бичининин-даа акындын
дүшпестээр: "Ада-чурт дайы-
нынга совет улустун тилен-
гези ха-дунма тыва улустун
база тиленгези болур" — деп,
И. В. Сталиннин чалгынын
состери хей-аът соруктун
кайтгамчык үлгери болуп,
ужугуп турган.

Кызыл-кош, белек, дуза-
ламчы деп бо үш сис бер-
ле дүрүмчээр, боттуг, дириг
шимчээшкни апарган.
Билип кээримде-ле, ТАР үези-даа
бол, СССР-ни Ада-торзөн
чуртувус, Сталинни — ондур
улуг баштыкчымыс, башкы-
мыс, Тываны — артыктыг
дириг апарган.
ССР-ге ТАР-
ны каларынын угаазылылы
моон-даа мурунда тывыл-
ганы С. К. Токанын 1940
чылдын 11 ай 28 хүнүнде ТАР
чазанда эштеринге бижээр
"Оруктан чагазында" көстүп
турар: "...Черле ынчан,
допчулаарга, ТАР-ны чогуур
черлер көңүч чок көре
берген, ол-ла эки-дир, шууг
айтышкын бээр чыгып тур.
Ол көңүч эки чүвениң

байдалы илден — орук ажык"
— деп элдээрткеш, соолгу
состерин онзалган, кара
үжүктөр-биле ангылаан, анга
тайылбырын херээ бар деп
бе?
Чамдык дарга-бошкарлар
мырындай холун эртрип
патриотчаан, интернацио-
налчаан.
Ол чокка-ла кижилер-
нин бот-идеңкейи, ажал-
гыры, күүседикчи сагылга-
чуруму магалыг!
Олдар,
тудугга хереглээр мяшти,
дазылдаа оореникчилерин
аш-чөм хандырылганын
арбанын өргө сагынга
онаап каар.

Кызыл-кош, белек, дуза-
ламчы деп бо үш сис бер-
ле дүрүмчээр, боттуг, дириг
шимчээшкни апарган.
Билип кээримде-ле, ТАР үези-даа
бол, СССР-ни Ада-торзөн
чуртувус, Сталинни — ондур
улуг баштыкчымыс, башкы-
мыс, Тываны — артыктыг
дириг апарган.
ССР-ге ТАР-
ны каларынын угаазылылы
моон-даа мурунда тывыл-
ганы С. К. Токанын 1940
чылдын 11 ай 28 хүнүнде ТАР
чазанда эштеринге бижээр
"Оруктан чагазында" көстүп
турар: "...Черле ынчан,
допчулаарга, ТАР-ны чогуур
черлер көңүч чок көре
берген, ол-ла эки-дир, шууг
айтышкын бээр чыгып тур.
Ол көңүч эки чүвениң

Бүгү-ле чүвени — фронтта", "Көдээ
база-ла тыл фронт", "Дайын
үези-дир, албанын херээ-
дир!" — дээр-ге-ле, намчы,
арвезчи, эңгирин арады,
акшааны, аныяа, эр,
херээжини бир домей бурт-
ла дээр.
Оон кадымда "Бүгү-

эвилел даргазы" джир, деге
салдыг Калининни: "Немец
фашистерин чылча шаап каар
болза аар деп анаа-ла күзөп
орар болза, ол четпес.
Ол
билзе чүүн-даа кылбааны
билзе домей.
Чүве кылбас
ындыг кижилер бистиң
дайзынармыс болур" — дээр
состери сургакчылар акын-
дан суртенчиг дыңналар.
Оон-биле кады солун, сет-
күүдөргө непертээр, улуг-
бичининин-даа акындын
дүшпестээр: "Ада-чурт дайы-
нынга совет улустун тилен-
гези ха-дунма тыва улустун
база тиленгези болур" — деп,
И. В. Сталиннин чалгынын
состери хей-аът соруктун
кайтгамчык үлгери болуп,
ужугуп турган.

ӨӨВҮС — АРБАН ТӨВҮ

Дөрүндөн сакпактыг тош
ышкыш, хорум-дыштыг, бора
оштуг Муғдулур, артындаң
ой-чиктеринде дагыр,
тарамык каш дыт, чадаң
үнүштеринг, өрге-тарбаң
үнүштеринг, ан, мал чылгаар
дунге-соругтуг сарыг оорга,
анаа джауштыр суур чалым-
чалыктарыг, муғур баштыг-лаа
кызыл туруг, бедигээштеринг,
оларнын эң-не бедигинге аңа
оруктуг Донгуз-Хайыракан
хүрээлзэң, сонгу-муруну
талады тыва эрч ышкыш ийи
баалык, чоон кезээ ажык
шөлчүгөштинг, кара суғлуғ
дөрүңгөр бедирлешкен
кыйгыт бистин кыштааыс
чыткан.
Оон-моон элзеген
копка оруктар бисти кожа
аалдар, суурлар-биле хары-
лаштырып турган.
Ынчал
кээрде, аалымыс арбанын
дал ортузу, төвү, оовус оон
кызыл-булуң болуп чыткан.

Бүдүү аппарып берип тура-
рынын акын мен-даа билдир
бис.
Бистин "чажыт почта-
чы" болганымда, билбээ-
ченеп турар-ла болгай бис"
дээр, үш-булуңнай сыккан
чагазын ужулгаш: "Моңу
акынга бүдүү бээр сен.
Бижирин утка-дир мен:
Бге хоюңу дараа Донгулге
үндүр, бистиң аалдын база
анаа кадарар мен дидир дээр
сен" — дээр, баш удур савалап
алган каш, чук киргилерин
тутсу каапкаш, аныгылаш-
тыр дешкидеп ыңай болур...

Бугалыгнын кашпал
аксында О. иренистин уруу К.
мени өгдөн эргээ-биле илшен
үндүрүп алар: "Солагайм!
Кожанар Ш-дегеге сугта үнү-
кирип турар орус тоңуң,
манчы кулактыг С-ты та-
ныр-ла болгай сен ала?
Бо бижикти чүгө оон болуңга
тыпсыр сен, харызын туду
манап экел дидир дээр сен
шинме.
Айбымын салды-
зыны бо" — дээр, халпа белзэ,
чаа кыдырааш, карандаш-
тары-биле кады, дорт-
будунай суугурун чагаа-
зын тутсу кааптар.
Оларнын
бирээзин орук ара чаксаң
номчурумга мындаг болган:
"...Ынчал, улус удур турда,
дужар чер — Б. акыйнын
хоюңуң кажаазы эвеспе.
Даштыкы сарлык кажаазы-
нын дуушунун ажалдып,
шимээң үндүрбеси-биле хой
орзелинин кырында дундукке
чыпшар оорга багатаалаан
үжүктөргө айыткан:

— Узук-бижитиг кижилер
болгай сен, бо кандыг аай
дүрүдөр чүвөл, оол? — дидир
ол.
Ашак үжүк чургайгы
билбес-даа болза, хал-мал Ш-
тын үүдөлгени эскерип кааны-
ла ылап.

— Асыз кыра оолпакш
барды ыйлаан.
Эйт чыды
какса, анмаарке кырып-лаа
кээрер ийик чоп?..
— Ындыг-даа джик, хар
саргара бээрден башка,
мынчаар канчал ойду бээр
чүвөл?..
Ш-тын боже ажал-
талганын чуугаалашса,
аажымы кадыг ашак, эр ам бир
келзе, кымчылал-даа болур
ийик...

— Мээң-не билбесим чүве-
дир — деп быдлаттым.
— Бо чевет маалагы ыш-
кыш чүү деп дүрүдү, сен иче-
биле оу туттун бе, кулуруг?
деп кадар демлекке айыткан.
салдыктын тур.
Узук-бижит-
ка даа болза, орта өөренир
болгай аан, хар, дошче
илчирбелеп чорбас!..

Бир эмнелге салбырында

ЭМНЭЭШКИН, АЧЫ-АВЫРАЛ

Чадаана хоорайда кожуунун төп эмнелгезинин неврология салбырынын эргелекчиси Россия Федерациязынын хундүлүг бижикни эдилекчиси Алла Байкараевна Донгак болуп турар. Ол салбырнын ажил-ижибиле дагын каттап таныгар сорулга салгаш, ачаа бир хүн эртен эрте дуокаа челе хона бердим. Бнда эр, херэжени кижилер чыдар ийи палата бар болду. Ол палаталарнын эзулуур улустуу, а оон арайла бичежээк бир палата херэжени кижилерин-дир дээрин оон-ла билдим.

“Эртежи кизи эзердиг атка таваржыр!” диген ышкаш, Алла Байкараевна, шынап-ла, мени мурнай-ла олла палаталарда чыдар улунга эмнелгенин эмчилерини эртеги эргилешинин дарий кылып доозулкан ор. Бичалжак ол республика спартакиадазынга барып киржир ужурулг эмнелге ажилдачылдарынын дугайында болуун, ажил-ижибиле улаштыр-ла тутчу берген дыка-ла чай чок олур.

Бо улаада мени олла салбырнын улуг эмчи сестразы Алдынай Анчыкаевна Ондар хүлээп алды. Алдынай Анчыкаевна база-ла ол эмнелге салбырында эмчи сестразы Валентина Очур-ооловна Бегзи-биле кады олур. Ол-ла эмчи сестраларыбиле кады мен база олардан тускай халат дилеп, келип алгаш, ол-ла ийи палаталарны оларнын-биле кады эргилер дээр чорутум.

Эге-ле баштай чеди орунуг херэжени кижилер палатазынга барып кирдиш. Ол палатада эмнелгич чыдар кижилерден, ылангыя Ховалыг Светлана Чылай-ооловнанын болды, аарынарай-ла ар кизи болду. Олар аарыг кижини оон нези — 74 харлыг Хондергей чурттуг Донгак Манчы Ламаева болуунг ажаалда, хайгааралында алган тур. Бичангаш мени Манчы Ламаевнадан:

— Оо, хөөкүй-ле көк баштыг угбанын, кыраан назынында ар аараан уруун ажаап-каракатп хайгаарай чыдар кончу-ла буйныг кижидир, силер аа! — дидим. Оон ол: — Ол чүү дээрин ол, оол? — деп девиди хона берензиг чугалааш, оон ол болуунг сеткини оожургады алгаш:

— Хаа, халаптыгын, кончук көрбес сен бе, оол! Бо уруг, уруум хеп-хенертен анаа-ла аарааш, бодунун меделелин оокунупкаш, арай-ла чартыктай хона берген болду ышкажыл! Маңаа экээривисте чуну-даа билбес, билинмес кижиле болгай. А ам харын, буйныг эмчвиис Алла Байкараевнанын ачы-авыралында оон үе-шаанда эгелен эмнээшкенин ачылында хөөкүй-ле бо уруум сегин-сегкереп келиди ышкыжыл. Бндыг ачы-буйныг, авырдыг эмчнини холунда кирген кизи, оон чоорту-даа бол, сегивейн, сегий бербейн канчаар! — дидир. Авазынын ол чугаазынын соолуугу Светлана Чылай-ооловна:

— Оо, бо кымнар боор?! — дигензиг бисче багайтыр көрүп келиди. Оон арын-шырайында сегип-сегкереп чыдарын ылаптыгы-биле эскерип билдирис. Оон ыңай бо палатада баш аарыыр, остеохондроз дээр, оон-даа оске нерв аарыгылары-биле аарышкан, эмнелгич чыдар улустуу элзэн эскердиш. Билдигларга Очур-ооловна Донгак, Вероника Куулар, Галина Адамаа дээр, өскелер-даа хамааржыр болдулар.

Галина Кудеронова ийити болуктун инвалиди кизи болду. Оон мурнунда ол “Чыраа-Бажы” совхозтун Чыргак салбырынын хову-трактор бригадазынын поварына ажилдап чоранын билди алдыш. Оон соолуунда эр улус чыдар палатага келдиш. Мында Ада-чурттуу Улуг дайнынын киржикчиси Бурбу Калчан-ович Монгуш болгаш өске-даа оолдар эмнелгич чыдар болдулар.

Ол-ла оолдар “сагыштын аарыг, сүзүктен сегир!” диген ышкаш, эки-ле сегип-сегкереп чыдарларын илереттилер. Ол илередилешини үезинде оларын, ылангыя буйныг эмчи Алла Байкараевна Донгактын адресинге хамаарыштыр чыгып, чымчак сестерин чугалап, ачаа өөрүп четтиргенин илергилеп турдулар.

Оон ыңай олар: — Ээ, бистинбо кожуунун топ кизи эмнелгезинин поликлиниказында хүлээп алыр ужурулг эмчи Альбина Борисовна Ондар база-ла багай эвес ажилдап турар — деп менээ чугулапал чугаладылар. Ол:

оолдарнын ол-ла чугаазынга, черле улуг кизи болгаш хоочун фронтучу Бурбу Калчанович Монгуш киржи хона берди:

— Бо-ок, кодек! Хөөкүй-ле ол эмчвиис Альбина Борисовнанын черле мөзүдүнүн, төлөтенин, оожум, маажым, томаанынын кайтар кижидир мен, чүве чугалаарда бенин оон үнү шоолуг-ла үнемс-тир ийин! — деп, ада кизи болгаш ол эмчиден болуунг эскерген мөзү-бүдүжүн, аажы-чанын чугаалай-дыр. А Альбина Борисовна, шынап-ла, бодунуң холунда ындыг кизи болду. Ол дээрге кожуун продирору Болат Догбитович Ондарнын өнүнү ишти чоран. Бо анык-чалыг өг-бүле уруулар, шынап-ла, кайызында чыткан хой тургуспас, чыраа кажы сый баспас хире, топтуг-томаанын улус. Олар үш уругун ада-нези.

Чадаана хоорайнын эмчизинин төп кизи эмнелгезинин неврология салбырынын база-ла оон поликлиниказынын буйныг нерв эмчилерин-биле ол-ла салбырнын тус-түс палаталарында эмнелгич чыдар аарыг кижилер дугайында чугаавысты моонбиле допулай аарак доозуп ора, а ол салбырда ажилдап турар ортумак тускай эр-теминг меделестралар-биле санитаркаларнын ажил-ижини маңаа база чугалаар апарар. Ол салбырда 4 меделестра биле 4 санитарка ажилдап турар. Ол эмчи сестраларын Валентина Очур-ооловна биле Алдынай ангыда, Зинаида Ондар биле Нальсамаа Түлүштүн ажил-ижини база макталды. Олар боттарыны хамаарышкан постузунга ээлчег эзугар дежурылпал хүнээш, хонуп турарлар.

Санитаркалар Вероника Ховалыг биле Раиса Донгак ол-ла салбырнын хоочуннары болган ажилдап чоруур. Оон ыңай Олча-кыс Белек-ооловна Түлүш база багай эвес ажилдап турар. Чоокта чаа ында ажилдаан Алина Саая биле Шорана Кууларнын ажил-ижини мактагыч. Бичангаш ам бо хүнереде ол-ла салбырнын ийи палатазында нитизи-биле 15 орун бар. Тус-түс палаталарда чыдар кижилерден ангыда, ында дайжаартан кээп, эмнелгич турарлар кайы хой.

Александр МОНГУШ, Чадаана хоорай.

1980 чылда Курненин Кызылда башкы институтунун филология факультетин дооканынвыстан бээр 20 чылы бо хүнереде меделестр турарывыс-биле, кады өренип чоран эш-өөрүмүнү, студент чыдарывыстын, амгы үеде ажил, амьдыралывыстын дугайында сактыышкын кылырын оралдажып көрейи.

Бирги курска өөренип эгелээш, баштай бот-боттарывысты эки билишпезитивини ийикпе, шоолуг-ла аралашпас турдуусу. Чоорту чоок таныжып, харылаавыс быжыгып, кичээлдерге кады белеткенип, ам-на эзулг студент амьдыралче “шымны” кириттиш. Ол үеде институтка факультеттер, бөлүктөр аразынга “Эн эки бөлүк” деп сочарыш турган. Эки өөредилге, сагылга-чурум, хой-нитти ажилынга киржилге дээр бүгү талазын көөр турган. Ол сочарышка бистин бөлүвүсү бүзүрелдин биле бирги черин чаалап алгаш, Шүнсөкөжө аян-чорук кылдыш. Ук аян-чоруктун соонда бистин найырларывыс улам быжыгып, хей-аалывыс хөндүрүлгөн. Даразында курстарга база-ла сочарыштарга шааналдыг черлерин албан алып турдуусу.

Өөредилгеден ангыда, кандыг-кандыг солун кемчелер болууруске эрпээш дээрли: номчулга конференциялары, артистер, композиторлар, чогаалчылар-биле ужуражылгаларывыс дугайында украин солунга доран бижээ болду, оон амдаа шыжап, кадалап алгылаа билс.

Куску дүжүт ажаалдазынга, уран чүүл корулдеринге, спортчу маргылааларга доктаамал киржип келдиш. Кончук солун хөглүг үелер турду ийин. Бижир болза кайызым ол дээр.

Студент чыдарывыс дугайында каакы таныштырып тура, бисти өөредип чоран башкыларывысты адавас аарам чок. Бөлүвүстүн куратору Д. С. Куулар, деканывыс К. Б. Март-оол, башкыларывыс Ш. Ч. Сат, Е. Б. Салзынмаа, Р. Н. Конгар, Е. С. Байко, Г. И. Принцева, Б. К. Ондар оларга четтиргенивыс илереди, мөгейип чоруур бис.

Амгы үеде шуптуусу (18 кижиде доостуусу) Тываыстын ангы-ангы булунуунында чурттап, ажилдап чор бис. Төрзөн школарынга бердинген. 20 чыл иштинде башкынын чымшыгы ажилында бараан болуп чоруур эштеривис: Тамара Кызыл-ооловна Куулар — Чоон-Хемчик кожуунун Чыраа-Бажы школарында тыва дыл, чогаал башкызы, Валентина Балдановна Иргит (Хомушук) — Бай-Тайга кожуунун Тээлин № 3 школарында тыва дыл, чогаал башкызы (бөлүвүстүн тулган спортчулары), Зинаида Сарыг-ооловна Монгуш — Овур кожуунун Солчур школарында орус дыл, литература башкызы, Роза Дүлчүновна Иргит (Хертек) — Бай-Тайга кожуунун Тээлин № 1 школарында тыва дыл, чогаал башкызы (бөлүктүн томаанын кыстары). Чедип алган билиг-мергежил улам дам сайыралып, эртем ажилын камгалааш, амгы үеде ТКУ-нун тыва дыл кафедрасында башкылар турар доцент, филология

эртемнеринин кандидаты Клара Бүрбүлдеевна Доржу (Куулар) (бөлүктүн профтору), Москва хоорайга ийниг мергежилди чедип алган, Кызылдын № 6 школарында дээди категориянын доцент башкызы Алевтина Байдоо-овна Донгак (бөлүктүн “дангыназы”, ыраажызы) оларга канчап өөрүвөс боор. Бистин баштайгы чогаалчыларывыс Тыва Республиканын Дээди Хуралынын депутаты турган, бир чыл бурунгаар азынын бажы эрте хоя берген, Россиянын Чогаалчылар эвилеленин кезигүүнү, 3 номун (“Дун тол”, “Мончарыг кижин”, “Сокровенная мечта”) автору Василий Ууртакович Хомушук (бөлүвүстүн хөглүг, баштак кара чангыс огу), ТКУ-нун тыва дыл кафедрасында улуг башкы, Россиянын чогаалчылар эвилеленин кезигүүнү, баштайгы ному “Сактыышкынын чадааны”, 2-ги ному “Салыммын кайы” чырыкче үнеринге белеткенип турар)

Кандыг чурттап чор сен өнүк?

20 ЧЫЛ ЭРТСЕ-ДАА...

дириг чечектерин салып мөгсидивис. Бис ачаа аян-чорук кылып турувуста-ла бистин дугайында, эрттирип турган ужуражылгаларывыс дугайында украин солунга доран бижээ болду, оон амдаа шыжап, кадалап алгылаа билс.

Куску дүжүт ажаалдазынга, уран чүүл корулдеринге, спортчу маргылааларга доктаамал киржип келдиш. Кончук солун хөглүг үелер турду ийин. Бижир болза кайызым ол дээр.

Студент чыдарывыс дугайында каакы таныштырып тура, бисти өөредип чоран башкыларывысты адавас аарам чок. Бөлүвүстүн куратору Д. С. Куулар, деканывыс К. Б. Март-оол, башкыларывыс Ш. Ч. Сат, Е. Б. Салзынмаа, Р. Н. Конгар, Е. С. Байко, Г. И. Принцева, Б. К. Ондар оларга четтиргенивыс илереди, мөгейип чоруур бис.

Амгы үеде шуптуусу (18 кижиде доостуусу) Тываыстын ангы-ангы булунуунында чурттап, ажилдап чор бис. Төрзөн школарынга бердинген. 20 чыл иштинде башкынын чымшыгы ажилында бараан болуп чоруур эштеривис: Тамара Кызыл-ооловна Куулар — Чоон-Хемчик кожуунун Чыраа-Бажы школарында тыва дыл, чогаал башкызы, Валентина Балдановна Иргит (Хомушук) — Бай-Тайга кожуунун Тээлин № 3 школарында тыва дыл, чогаал башкызы (бөлүвүстүн тулган спортчулары), Зинаида Сарыг-ооловна Монгуш — Овур кожуунун Солчур школарында орус дыл, литература башкызы, Роза Дүлчүновна Иргит (Хертек) — Бай-Тайга кожуунун Тээлин № 1 школарында тыва дыл, чогаал башкызы (бөлүктүн томаанын кыстары). Чедип алган билиг-мергежил улам дам сайыралып, эртем ажилын камгалааш, амгы үеде ТКУ-нун тыва дыл кафедрасында башкылар турар доцент, филология

эртемнеринин кандидаты Клара Бүрбүлдеевна Доржу (Куулар) (бөлүктүн профтору), Москва хоорайга ийниг мергежилди чедип алган, Кызылдын № 6 школарында дээди категориянын доцент башкызы Алевтина Байдоо-овна Донгак (бөлүктүн “дангыназы”, ыраажызы) оларга канчап өөрүвөс боор. Бистин баштайгы чогаалчыларывыс Тыва Республиканын Дээди Хуралынын депутаты турган, бир чыл бурунгаар азынын бажы эрте хоя берген, Россиянын Чогаалчылар эвилеленин кезигүүнү, 3 номун (“Дун тол”, “Мончарыг кижин”, “Сокровенная мечта”) автору Василий Ууртакович Хомушук (бөлүвүстүн хөглүг, баштак кара чангыс огу), ТКУ-нун тыва дыл кафедрасында улуг башкы, Россиянын чогаалчылар эвилеленин кезигүүнү, баштайгы ному “Сактыышкынын чадааны”, 2-ги ному “Салыммын кайы” чырыкче үнеринге белеткенип турар)

Кандыг чурттап чор сен өнүк?

20 ЧЫЛ ЭРТСЕ-ДАА...

дириг чечектерин салып мөгсидивис. Бис ачаа аян-чорук кылып турувуста-ла бистин дугайында, эрттирип турган ужуражылгаларывыс дугайында украин солунга доран бижээ болду, оон амдаа шыжап, кадалап алгылаа билс.

Куску дүжүт ажаалдазынга, уран чүүл корулдеринге, спортчу маргылааларга доктаамал киржип келдиш. Кончук солун хөглүг үелер турду ийин. Бижир болза кайызым ол дээр.

Студент чыдарывыс дугайында каакы таныштырып тура, бисти өөредип чоран башкыларывысты адавас аарам чок. Бөлүвүстүн куратору Д. С. Куулар, деканывыс К. Б. Март-оол, башкыларывыс Ш. Ч. Сат, Е. Б. Салзынмаа, Р. Н. Конгар, Е. С. Байко, Г. И. Принцева, Б. К. Ондар оларга четтиргенивыс илереди, мөгейип чоруур бис.

Амгы үеде шуптуусу (18 кижиде доостуусу) Тываыстын ангы-ангы булунуунында чурттап, ажилдап чор бис. Төрзөн школарынга бердинген. 20 чыл иштинде башкынын чымшыгы ажилында бараан болуп чоруур эштеривис: Тамара Кызыл-ооловна Куулар — Чоон-Хемчик кожуунун Чыраа-Бажы школарында тыва дыл, чогаал башкызы, Валентина Балдановна Иргит (Хомушук) — Бай-Тайга кожуунун Тээлин № 3 школарында тыва дыл, чогаал башкызы (бөлүвүстүн тулган спортчулары), Зинаида Сарыг-ооловна Монгуш — Овур кожуунун Солчур школарында орус дыл, литература башкызы, Роза Дүлчүновна Иргит (Хертек) — Бай-Тайга кожуунун Тээлин № 1 школарында тыва дыл, чогаал башкызы (бөлүктүн томаанын кыстары). Чедип алган билиг-мергежил улам дам сайыралып, эртем ажилын камгалааш, амгы үеде ТКУ-нун тыва дыл кафедрасында башкылар турар доцент, филология

эртемнеринин кандидаты Клара Бүрбүлдеевна Доржу (Куулар) (бөлүктүн профтору), Москва хоорайга ийниг мергежилди чедип алган, Кызылдын № 6 школарында дээди категориянын доцент башкызы Алевтина Байдоо-овна Донгак (бөлүктүн “дангыназы”, ыраажызы) оларга канчап өөрүвөс боор. Бистин баштайгы чогаалчыларывыс Тыва Республиканын Дээди Хуралынын депутаты турган, бир чыл бурунгаар азынын бажы эрте хоя берген, Россиянын Чогаалчылар эвилеленин кезигүүнү, 3 номун (“Дун тол”, “Мончарыг кижин”, “Сокровенная мечта”) автору Василий Ууртакович Хомушук (бөлүвүстүн хөглүг, баштак кара чангыс огу), ТКУ-нун тыва дыл кафедрасында улуг башкы, Россиянын чогаалчылар эвилеленин кезигүүнү, баштайгы ному “Сактыышкынын чадааны”, 2-ги ному “Салыммын кайы” чырыкче үнеринге белеткенип турар)

Кандыг чурттап чор сен өнүк?

20 ЧЫЛ ЭРТСЕ-ДАА...

дириг чечектерин салып мөгсидивис. Бис ачаа аян-чорук кылып турувуста-ла бистин дугайында, эрттирип турган ужуражылгаларывыс дугайында украин солунга доран бижээ болду, оон амдаа шыжап, кадалап алгылаа билс.

Куску дүжүт ажаалдазынга, уран чүүл корулдеринге, спортчу маргылааларга доктаамал киржип келдиш. Кончук солун хөглүг үелер турду ийин. Бижир болза кайызым ол дээр.

Студент чыдарывыс дугайында каакы таныштырып тура, бисти өөредип чоран башкыларывысты адавас аарам чок. Бөлүвүстүн куратору Д. С. Куулар, деканывыс К. Б. Март-оол, башкыларывыс Ш. Ч. Сат, Е. Б. Салзынмаа, Р. Н. Конгар, Е. С. Байко, Г. И. Принцева, Б. К. Ондар оларга четтиргенивыс илереди, мөгейип чоруур бис.

Амгы үеде шуптуусу (18 кижиде доостуусу) Тываыстын ангы-ангы булунуунында чурттап, ажилдап чор бис. Төрзөн школарынга бердинген. 20 чыл иштинде башкынын чымшыгы ажилында бараан болуп чоруур эштеривис: Тамара Кызыл-ооловна Куулар — Чоон-Хемчик кожуунун Чыраа-Бажы школарында тыва дыл, чогаал башкызы, Валентина Балдановна Иргит (Хомушук) — Бай-Тайга кожуунун Тээлин № 3 школарында тыва дыл, чогаал башкызы (бөлүвүстүн тулган спортчулары), Зинаида Сарыг-ооловна Монгуш — Овур кожуунун Солчур школарында орус дыл, литература башкызы, Роза Дүлчүновна Иргит (Хертек) — Бай-Тайга кожуунун Тээлин № 1 школарында тыва дыл, чогаал башкызы (бөлүктүн томаанын кыстары). Чедип алган билиг-мергежил улам дам сайыралып, эртем ажилын камгалааш, амгы үеде ТКУ-нун тыва дыл кафедрасында башкылар турар доцент, филология

эртемнеринин кандидаты Клара Бүрбүлдеевна Доржу (Куулар) (бөлүктүн профтору), Москва хоорайга ийниг мергежилди чедип алган, Кызылдын № 6 школарында дээди категориянын доцент башкызы Алевтина Байдоо-овна Донгак (бөлүктүн “дангыназы”, ыраажызы) оларга канчап өөрүвөс боор. Бистин баштайгы чогаалчыларывыс Тыва Республиканын Дээди Хуралынын депутаты турган, бир чыл бурунгаар азынын бажы эрте хоя берген, Россиянын Чогаалчылар эвилеленин кезигүүнү, 3 номун (“Дун тол”, “Мончарыг кижин”, “Сокровенная мечта”) автору Василий Ууртакович Хомушук (бөлүвүстүн хөглүг, баштак кара чангыс огу), ТКУ-нун тыва дыл кафедрасында улуг башкы, Россиянын чогаалчылар эвилеленин кезигүүнү, баштайгы ному “Сактыышкынын чадааны”, 2-ги ному “Салыммын кайы” чырыкче үнеринге белеткенип турар)

эртемнеринин кандидаты Клара Бүрбүлдеевна Доржу (Куулар) (бөлүктүн профтору), Москва хоорайга ийниг мергежилди чедип алган, Кызылдын № 6 школарында дээди категориянын доцент башкызы Алевтина Байдоо-овна Донгак (бөлүктүн “дангыназы”, ыраажызы) оларга канчап өөрүвөс боор. Бистин баштайгы чогаалчыларывыс Тыва Республиканын Дээди Хуралынын депутаты турган, бир чыл бурунгаар азынын бажы эрте хоя берген, Россиянын Чогаалчылар эвилеленин кезигүүнү, 3 номун (“Дун тол”, “Мончарыг кижин”, “Сокровенная мечта”) автору Василий Ууртакович Хомушук (бөлүвүстүн хөглүг, баштак кара чангыс огу), ТКУ-нун тыва дыл кафедрасында улуг башкы, Россиянын чогаалчылар эвилеленин кезигүүнү, баштайгы ному “Сактыышкынын чадааны”, 2-ги ному “Салыммын кайы” чырыкче үнеринге белеткенип турар)

БАЙЫР ЧЕДИРИШКИНИ

Россия Федерациязынын өөредилге адырнын талазы-биле чедишкени дээр “Россия Федерациязынын өөредилгезинин хундүлүг ажилдакчызы” деп херек демдээ-биле шаанаткай коллегаларывыс Нина Чамбаевна Менинг-оолга, Мария Аржай-ооловна Донгакка, Чечээ Чычаановна Кужугетке, Кара-кыс Иргитовна Шугуурга, Валентина Буткедеевна Ооржакка база башкы ажилынга 25 чыл болган юбилейин таварыштыр тускай шаанал алган Марина Ивановна Чоодуга Кызылдын ийи дугаар школарынын башкылар коллективинин мурнунда изиг байыр чедиришсаан, моон сонгаар-даа чогадыкчы чедишкенин күзедивис.

Школада профэвилел чөвүлели.

САРЫГ ШАЖЫН КАЛЕНДАРЫ

Сентябрь 5, вторник, эрзи сан-биле 7-нүн хүнү. 5 сарыг менниг, демир соодалдыг, кызыл пар хүнү. Бөгүн бедик албан-дужаалдыг улуска бараалгаар, дуган-хүрээ сергедир, номга олурар, аңнаар, кадыг үүле кылырынга, эм хоюдарынга, келип алырынга таарымчалыг хүн.

Сентябрь 9 (11), суббота. 1 ак менниг, ыяш соодалдыг, каакы хүнү. Бөгүн бурганга чүдүүрүнгө, чер, суг элерин дагырынга, бажы-балгат таваан салырынга, салдыг-саарылга, ажил-херек кылырга, орук чоруурунга сагыш ышкаш бүдүнгүр хүн.

Сентябрь 10 (12), улуг хүн. 9 кызыл менниг, хей соодалдыг, аксымаар хой хүнү. Бөгүн кесик кыйгырыгынга, улуска чүве бээр-чүдүүрүнгө, буйныг үүле кылырынга, каа-дой эрттиреринге, чаа идик-хеп келдеринге, оюн-тоглаа эрттиреринге эки хүн.

Сентябрь 6 (8), среда. 4 ногаан менниг, октагарай олуттуг, кызыл-маар тоолай хүнү. Бөгүн эм хоюдарынга (эмнелеринге), ине-биле эмнеленин кылырынга, кижиге чүү-хөө бээринге, бурганга чүдүүрүнгө, буйныг үүле кылырынга, каа-дой эрттиреринге, чаа идик-хеп келдеринге, оюн-тоглаа эрттиреринге эки хүн.

Сентябрь 7 (9), четверг. 3 көк менниг, суг олуттуг, сарыг улу хүнү. Бөгүн бурганга чүдүүр, дайзыны оожургадыр, демир-дес-биле ажилдарынга, орук чорууруга эки хүн.

Сентябрь 8 (10), пятница. 2 кара менниг, даг олуттуг, сарыг-саары чылан хүнү. Каргыш салыр, ону чыдарында, номга өөрениринге, бажы-балгаттын таваан салырынга, ойнап-хоглээринге, каа-дой дүжүреринге эки хүн.

Сентябрь 9 (11), суббота. 1 ак менниг, ыяш соодалдыг, каакы хүнү. Бөгүн бурганга чүдүүрүнгө, келип айтырырынга, ус-шөвер (дарганга, сибириг) ажилдар кылырынга, эм хоюдарынга, назын уздыр номга олурарынга, буйн-кежик кыйгырыгынга, доргүл-торөл болчурунга, салдыг-саарылга кылырынга, орук чорууруга, чаа идик-хеп салдыг келдеринге эки хүн.

Сентябрь 10 (12), улуг хүн. 9 кызыл менниг, хей соодалдыг, аксымаар хой хүнү. Бөгүн кесик кыйгырыгынга, улуска чүве бээр-чүдүүрүнгө, буйныг үүле кылырынга, каа-дой эрттиреринге, чаа идик-хеп келдеринге, оюн-тоглаа эрттиреринге эки хүн.

Сентябрь 11 (13), понедельник. 8 ак менниг, ол олуттуг, кара мечи хүнү. Бөгүн сан салырынга, бурганга чүдүүрүнгө, келип айтырырынга, ус-шөвер (дарганга, сибириг) ажилдар кылырынга, эм хоюдарынга, назын уздыр номга олурарынга, буйн-кежик кыйгырыгынга, доргүл-торөл болчурунга, салдыг-саарылга кылырынга, орук чорууруга, чаа идик-хеп салдыг келдеринге эки хүн.

Сентябрь 12 (14), среда. 4 ногаан менниг, октагарай олуттуг, кызыл-маар тоолай хүнү. Бөгүн эм хоюдарынга (эмнелеринге), ине-биле эмнеленин кылырынга, кижиге чүү-хөө бээринге, бурганга чүдүүрүнгө, буйныг үүле кылырынга, каа-дой эрттиреринге, чаа идик-хеп келдеринге, оюн-тоглаа эрттиреринге эки хүн.

Сентябрь 13 (15), четверг. 3 көк менниг, суг олуттуг, сарыг улу хүнү. Бөгүн бурганга чүдүүр, дайзыны оожургадыр, демир-дес-биле ажилдарынга, орук чорууруга эки хүн.

Сентябрь 14 (16), пятница. 2 кара менниг, даг олуттуг, сарыг-саары чылан хүнү. Каргыш салыр, ону чыдарында, номга өөрениринге, бажы-балгаттын таваан салырынга, ойнап-хоглээринге, каа-дой дүжүреринге эки хүн.

Сентябрь 15 (17), суббота. 1 ак менниг, ыяш соодалдыг, каакы хүнү. Бөгүн бурганга чүдүүрүнгө, келип айтырырынга, ус-шөвер (дарганга, сибириг) ажилдар кылырынга, эм хоюдарынга, назын уздыр номга олурарынга, буйн-кежик кыйгырыгынга, доргүл-торөл болчурунга, салдыг-саарылга кылырынга, орук чорууруга, чаа идик-хеп салдыг келдеринге эки хүн.

Сентябрь 16 (18), воскресенье. 9 кызыл менниг, хей соодалдыг, аксымаар хой хүнү. Бөгүн кесик кыйгырыгынга, улуска чүве бээр-чүдүүрүнгө, буйныг үүле кылырынга, каа-дой эрттиреринге, чаа идик-хеп келдеринге, оюн-тоглаа эрттиреринге эки хүн.

Сентябрь 17 (19), понедельник. 8 ак менниг, ол олуттуг, кара мечи хүнү. Бөгүн сан салырынга, бурганга чүдүүрүнгө, келип айтырырынга, ус-шөвер (дарганга, сибириг) ажилдар кылырынга, эм хоюдарынга, назын уздыр номга олурарынга, буйн-кежик кыйгырыгынга, доргүл-торөл болчурунга, салдыг-саарылга кылырынга, орук чорууруга, чаа идик-хеп салдыг келдеринге эки хүн.

Сентябрь 18 (20), вторник. 5 сарыг менниг, демир